

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2005

3 ■ september

Side 161-240

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme kontakt og debat på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: pehenn@kff.kk.dk; ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail: langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, adjunkt ved Afdeling for Historie, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S, tlf. 35 32 94 19, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og cand.mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.-stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N., tlf. 35 32 76 24, e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk.

Manuskripter Manuskripter sendes til Ulrik Langen eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Jes Fabricius Møller.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K., e-mail: bogekspeditionen@christensen.mail.dk, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet:

På billedet ses Ådal, der er en lille tæt bebyggelse beliggende i Hvejsel sogn, Vejle amt. Bebyggelsen er opstået i et centralt vejkrøds ved et mejeri, der er anlagt i 1887, hvor vejen krydser Fousing Bæk. Foruden mejeriet (i dag slagterbutik), består den mindre rurale by af husbebyggelse og enkelte funktioner såsom en købmand (lukket), et autoværksted og et forsamlingshus. Af billedet kan bebyggelsens tætte struktur fornemmes, mens mejeriets skorsten anes i baggrunden. Kulturmiljøet er vurderet til at være velbevaret og er udpeget i regionplanen for Vejle Amt 2005-2012. Foto: Morten Stenak 2005. Se artiklen om kulturmiljøregistrering.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

September 2005. Hefte 3. Side 161-240

Patron og klient i 1600-tallets Europa

Af Jakob Danneskiold-Samsøe

Fortid og Nutid, september 2005, s. 163

Patronsystemet opbyggede og ødelagde karrierer, knyttede forbindelser mellem central- og lokalmagt på tværs af stænder og institutioner og skabte afhængighedsforhold, hvis karakter først med antropologiens hjælp er ved at blive blotlagt. Mens patron-klient er et selvstændigt forskningsfelt i udlandet, er emnet herhjemme kun blevet fragmentarisk behandlet. Med fokus på 1600-tallet og med udgangspunkt i den internationale forskning og forfatterens egne undersøgelser, skitserer denne artikel patronsystemets forskningshistorie og grundtræk og peger på muligheder for at knytte det til studiet af dansk historie i tidlig moderne tid.

Jakob Danneskiold-Samsøe, f. 1968, cand. phil. i historie (Københavns Universitet), studieophold ved Lancaster University og Rupecht-Karls Universität, m.phil. i videnskabshistorie og –filosofi (Cambridge University), fil. dr. (Lunds Universitet) med afhandlingen *Patrons and Muses. Cultures of Natural Philosophy in Seventeenth-Century Scandinavia*.

Relationer mellem patroner og klienter er ikke nogen ny opdagelse.¹ Da begreber som *patronus*, *cliens* og *clientela* optreder i talrige romerske kilder, har sådanne bånd länge indgået i studiet af de antikke samfund.² Også for tidlig moderne tids vedkommende har historikere varet klar over forekomsten af sådanne afhængighedsforhold, og endelig har det også varet velkendt, at kunstnere og videnskabsmend til alle tider var afhængige af patroner (i denne sammenhæng gerne benævnt mecener).³ Skønt fænomenet således var velkendt, var dets struktur og betydning indtil for nylig underkendt, og det blev primært anset for at have prosopografisk interesse.

Forskningen

Fra 1980'erne blev patronforhold imidlertid genstand for en række historiske un-

dersøgelser. Forståelsen af deres omfang og struktur blev udbygget, og deres betydning revurderet. En egentlig patronforskning blev etableret, og fænomenet blev koblet til igangvarende forskningsdiskussioner. Fra at gælde individuelle forhold, kom patronforhold til at indgå i studiet af strukturelle forhold. Inspirationen kom fra andre fagområder, primært antropologien, og revurderingen af patronforhold har sat spor inden for studiet af alle historiske perioder.

Skønt patronforskning har vundet indpas i de fleste lande, er det rimeligt at hævde, at betydningen af denne forskning endnu ikke er blevet alment accepteret. Mens patronforskere til stadighed understreger fænomenets betydning, har andre dele af forskningen valgt at ignorere det, og endnu omtales patronage i de ferreste lærebøger og opslagsværker.⁴ En del af forklaringen kan bunde i de særlige kildeproblemer,

Den jyske maler Mogens Chr. Thrane fra Randers appellerede til kongen, den mægtigste patron af alle, om en kongelig ansættelse. Ved denne lejlighed overrakte maleren dette portræt til majestæten. Thrane fik dog ikke noget ud af sin umage. Hans ansøgning blev afvist. Billedet findes i dag på Rosenborg Slot.

der gør sig gældende i forbindelse med patronsystemer, og som skal beskrives nedenfor. Også synet på historiefagets arbejdsfelt, og dermed også på brugen af kilder og valg af kildetyper, har dog utvivlsomt spillet en rolle.

Patronforhold drejer sig først og fremmest om magt og afhængighed. De retninger der var toneangivende inden for udviklingen af historiefaget i årtierne efter 2. Verdenskrig – marxismen og den ældre Annales-skole – vægtede en kvantitativ historiografi med fokus på overordnede socioøkonomiske strukturer og udviklingslinier. Her var der ikke megen interesse for det symbolsprog, politiske magtspil og de personlige relationer, som er det stof patronsystemer består af.

Således udspillede den omfattende diskussion om det 17. århundredes generelle krise, som førtes fra midten af 1950'erne, sig hovedsageligt inden for rammerne af den politiske og den kvantitative økonomiske historie. Selv bidrag som Trevor-Ropers famøse tese om konflikten mellem 'Court and Country', inddrog ikke patronforhold, skønt temaet nok turde lægge op til det.⁵

I 1970'erne fik interessen for enkeltpersoner og grupper et nyt opsving inden for forskningen. Med opkomsten af *La nouvelle histoire*, *New Cultural History*, totalhistorie og hvad disse strømninger ellers har kaldt sig, blev historiefagets forskningsfelt, og dermed kilde-materiale, voldsomt udvidet. Interessen for magt og afhængighedsforhold blev nok fastholdt, men historikere fokuserede i stigende grad på indbyrdes personlige relationer og ikke-økonomiske strukturer (mentalitet, diskurs, køn osv.) som det, der afgørende bandt mennesker.⁶

En hindring for at indse patronsystemets betydning var givetvis også, at historikere var for påvirkede af generelle teorier om klassekamp og socioøkonomiske formationer, og for bundet af ju-

ridiske definitioner af stænder (hvor disse fremstod som homogene og distinkte grupper) til at anerkende, at der var væsentlige bånd, som overskred standsforskelle og umiddelbare økonomiske interesser.

Det er påfaldende, at den moderne forskning i patronsystemer fik vind i sejlene, netop som interessen for økonomisk makrohistorie i almindelighed og for klassekampbegrebet i særdeleshed begyndte at mindske.⁷ Når klassekampen ikke var en universalnøgle til forståelsen af fortidens samfundsdynamik, begyndte historikere at lede efter andre mekanismer, som kunne forklare de politiske grupperinger i Renæssancens og Barokkens Europa. Her kunne de hente inspiration fra andre fagområder. Siden 1960'erne havde antropologer fokuseret på familiestrukturer og venskaber, sociologer på funktionelle analyser af grupper, og da patronage stadig er en del af den politiske virkelighed en række steder på kloden, undersøgte politologer patronsystemets moderne manifestation i den tredje verden, såvel som i industrisamfund som Japan og USA. En række detailstudier mandede ud i analyser af patronfænomenets generelle struktur,⁸ og kom lidt efter lidt også til at påvirke faghistorikere. Marcel Mauss' gamle socialantropologiske analyse af udvekslingen af gaver i førindustrielle samfund blev således gravet frem igen og blev en direkte inspiration til Natalie Zemons Davis' allerede klassiske undersøgelser af gavens betydning i 1500-tallets Frankrig.⁹

Interessen for patronsystemer og de fænomener, der knytter sig til dem (gaveudveksling, ære, magtens symbolsprog, netværk og så videre) skal også ses i sammenhæng med den udvidede forståelse af magt som en vifte af forskere har stået for. Den økonomiske historiker Frederick C. Lane udbyggede Max

Webers tanker om magt (Herrschaft) ved at opstille en teori om organiseret vold, der inspirerede ikke blot Niels Steensgaards teorier om kapitalismens og statsmagtens udvikling, men også pionerer inden for patronforskningen som Antoni Maczak.¹⁰ Uden for historiefaget har en række forskere koblet studiet af magt til kulturhistorien. Især kan Norbert Elias' studier af civiliseringsprocessen og af den franske hofkultur fremhæves, og hans begreb om sociale figurationer er i højeste grad relevant for studiet af patronsystemer.¹¹ Det samme gælder Antonio Gramsci, som ikke synes at have været direkte inspirator for patronforskningen, formentlig fordi hans navn var så stærkt knyttet til netop den marxistiske historiografi, man reagerede imod. Ikke desto mindre er Gramscis analyse af hegemoni og gensidighed uhyre relevant for forskningen i patronsystemer. Som sardinier kendte Gramsci patronsystemet af egen erfaring, og som reflekterende revolutionær var han bevidst om betydningen af sådanne strukturer.¹²

Endelig er der Michel Foucaults og andres studier af diskursive formationer, som ikke er uden berøringspunkter med Gramsci. Skønt mange historikere har rejst en række principielle indvendinger mod Foucaults metode, eller rettere anti-metode, og skønt få faghistorikere har været gennemgribende påvirket af den franske tænker, er hans indirekte indflydelse på den nye kulturhistorie uomtvistelig.¹³ I vor sammenhæng gælder det først og fremmest koblingen mellem sprog og magt.

Kort og godt har en række forskere med vidt forskelligt udgangspunkt udvidet magtbegrebet til at rumme langt mere end institutioner, fysisk magt og retspleje. Ligesom detektiven i en kriminalroman følger pengene for at finde motivet, således kan selv den historiker, som i almindelighed finder Gramsci,

Foucault og tilsvarende tænkere ubrugelige, i sin analyse af Renæssancens og Barokkens samfund lære at søge efter magtudøvelse i dens mangfoldige manifestationer.

Med udvidelsen af magtbegrebet, og med kobling til antropologiske og sociologiske studier, er betydningen af patronsystemer blevet revurderet. For Renæssancens og Barokkens historie gælder det, at mens forskellige historikere mere eller mindre eksplicit havde inddraget patronsystemer i deres studier af enkeltpersoner og samfundsgrupper (især kan fremhæves Roland Mousnier og Lawrence Stone), blev en international forskning i patronsystemer etableret med tre konferencer i sidste halvdel af 1980'erne (München 1984, Hannover 1986 og Cambridge 1987), og tyve år efter er bidragene fra disse stadig grundlæggende inden for forskningen om emnet.¹⁴

Siden er adskillige studier kommet til. Overalt hvor forskere har ledt efter patronforhold er de dukket frem, og det står klart, at det 16. og 17. århundredes Europa var gennemvævet af et net af personlige afhængighedsforhold, som var langt mere omfattende, velstrukturerede og betydningsfulde, end de fleste historikere hidtil havde været bevidst om.

Under navnet klientelisme har en stor del af interessen rettet sig mod den politiske verden, og geografisk har undersøgelserne især samlet sig om Frankrig, England, Italien (herunder den katolske kirke) og Polen-Litauen.

Bidragene til patronforskningen er for talrige at opregne her, og for uensartede til blot at kunne rubriceres med nogen rimelighed,¹⁵ men tre bidrag refereres af næsten alle. Helt tilbage i 1979 leverede Wolfgang Reinhard med sit studie af magtrelationerne ved kurien såvel en detailundersøgelse af et givent patronsystem, som en mere principiel analyse af patronsystemets karakteristika og

mekanik.¹⁶ Sharon Ketterings undersøgelse af patronsystemet i 1600-tallets Frankrig er den mest omfangsrige og hyppigst refererede analyse af et givent patronsystem.¹⁷ Ketterings undersøgelse er ikke blot bemærkelsesværdig på grund af sit omfang, men fordi den, som det skal uddybes nedenfor, knytter patronsystemet til en generel diskussion af det franske samfund og dets udvikling i perioden. Tilsvarende placerer også Linda Levy Peck sine undersøgelser af patronsystemet i England i begyndelsen af det 17. århundrede indenfor rammerne af en generel diskussion om det engelske samfund i perioden.¹⁸

Til dato har de fleste studier af patronsystemer undersøgt, hvordan magthavere og politiske eliter udstrakte deres magt til såvel provinsen som til lavere samfundsfag ved at opbygge et netværk af klienter. Dermed er patronforskningen blevet knyttet til den politiske historie, den klassiske statsmandsbiografi, de senere års stigende interesse for hoffet som institution, og diskussionen om den moderne statsmagts opståen, herunder 1600-tallets krise. I reglen er denne tilgangsvinkel den nemmeste, da den i mange tilfælde blot kræver en ny læsning af allerede benyttede (ofte udgivne) kilder.

Patronsystemet omfattede imidlertid hele samfundet, og begrænsningen ved at studere systemet oppefra ligger naturligvis i, at fokus lægges på et umådeligt lille, om end magtfuldt, socialt lag. Nok kan man kortlægge de nervebaner ad hvilke magtens impulser fra den politiske hjerne forplanter sig ud i samfundet, men fremstillingen risikerer at blive klinisk og sløre den benhårde virkelighed det udgjorde for klienterne, ligesom systemet ofte fremstår som overdrevent velsmurt.

Historikeren kan således også vælge et andet udgangspunkt – institutioner,

grupper, lokalsamfund, enkeltpersoner – og primært anskue systemet fra klientens øjenhøjde. Her er kildesituationen gerne mere problematisk. Ofte er kilderne ikke udgivet, og med mindre det drejer sig om institutioner, er de ikke samlet, men spredt over et ujævnt og gerne mangelfuldt kildemateriale. Man skal vide, hvad man leder efter, og ofte er henvisninger til patronage implicite (selv i private optegnelser og breve), da klienten måtte være diskret, når han søgte at vinde en patron eller udbad sig tjenester fra denne. Til gengæld giver sådanne studier ofte et bedre indblik i systemets mekanismer og betydning for hele samfundet, ligesom det perspektiverer studiet af lokalsamfund og forholdet mellem lokal- og centralmagt.

Mest fyldestgørende er patronstudier måske, når de centrerer sig om en konfliktsituation (en revolte, en borgerkrig, et fyrste- eller pavevalg) og anvender denne som katalysator for en analyse af patronsystemet i et givent samfund. Mens tidligere generationer af forskere har fremhævet politisk idealisme, nationalisme, religion, klassekamp, gustent økonomisk overlæg osv. som afgørende for udbruddet af de mange revolter og borgerkrige, der plagede det 16. og 17. århundredes Europa, og den måde hvorpå de implicerede grupperede sig, har interessen for patronsystemer nuanceret billedet. Dette udelukker ikke de ovenfor anførte bevæggrunde, og især slægtsbånd og religiøs overbevisning var forstyrrende elementer i patronsystemet, men i en række tilfælde havde konflikterne og menneskers valg af side bund i patron-klient forhold. Klienter fulgte ofte deres patroner, og oprør lededes ofte af grupper, som havde nydt godt af systemet, men nu følte sig forfordelt. Blandt ellers velstuderede revolter som patronvinklen har nuanceret, kan nævnes den engelske borgerkrig,¹⁹ oprør-

ret i Nederlandene²⁰ og Frankrigs indre uroligheder.²¹ Mens studiet af konflikter nok behandler ekstreme situationer, har de den fordel, at de viser systemet, når det virkelig skulle stå sin prøve, når mennesker skulle lægge krop til løfterne om beskyttelse og troskab.

Grænserne mellem de forskellige tilgangsvinkler er naturligvis flydende (for eksempel blev mange succesrige klienter selv patroner). Ideelt set bør de fleste studier rumme en blanding af disse synsvinkler, hvilket de fleste forskere da også har forsøgt, for patronssystemet var ikke en statisk størrelse, men en dynamisk. Og det er her, i krydsfeltet mellem *grand history*, mikrohistorien og den analytiske tilgang, at patronforskningen rummer de største muligheder.

Patronsystemet er meget mere end politisk historie. Det er socialhistorie, kultur og mentalitet. Deri ligger måske dets største berigelse for vor forståelse af datidens Europa. Som historisk fænomen er det egnet til at binde de forskellige grene af historiefaget sammen og koble det til andre videnskaber, ikke mindst antropologien og sociologien, men også filologi, videnskabs- og idéhistorie.

I de senere år er også forholdet mellem magt og viden blevet inddraget i patronforskningen. Mens det ikke er nogen nyhed, at lærde mænd havde deres patroner, har den nyere forskning fremdraget væsentlige aspekter af videnskabsmænds og tænkeres patronforhold. Det har vist sig, at når videnskabelige koryfæer som Galilei eller Tycho Brahe mistede deres position og blev forfulgt, skyldtes det i mindre (ofte ubetydelig) grad deres kontroversielle syn på naturens indretning, og i højere grad den kendsgerning, at deres patronforhold led skibbrud.²² Vellykket patronpleje gav derimod forskeren materiel mulighed for at eksperimentere og udgive, såvel som en vis beskyttelse mod

kirken og akademiske traditionalister. Den succesrige forsker var langt hen ad vejen også den succesrige klient, men den bevågenhed han nød fra patronerne, hang ikke nødvendigvis sammen med hans videnskab.

Således vandt to af Sveriges største naturvidenskabelige begavelser i det 17. århundrede, Georg Stiernhelm og Olof Rudbeck, ikke hoffets gunst takket være deres videnskabelige meriter. Stiernhelm slog igennem som forfatter til hoffets maskespil, mens den musikalske Rudbeck debuterede i en pastorale som hyrde med skalmeje. Mens førstnævnte forblev digter og gemte de fleste af sine matematiske afhandlinger til skrivebordsskuffen, kunne Rudbeck senere skifte skalmejen ud med skalpellen, men i forhold til hoffets gunst var præsentationen af hans anatomiske undersøgelser – deres underholdningsværdi – mere afgørende end deres substans. Og præcis det samme mønster gør sig gældende, når det drejer sig om indførelsen af dissektioner i Danmark i samme periode.²³

De lærde fremstår ikke længere som frit svævende ånder i datidens samfund, for med patronspillet som indgangsvinkel, bliver det tydeligt, hvordan datidens forskere måtte afstemme deres videnskab, og navnlig måden de præsenterede den på, efter patronernes smag. Ligeledes bliver det tydeligt, at muligheden for at fremføre nye idéer og etablere videnskabelige nybrud (anatomien, astronomien, paralcelsismen, cartesianismen osv.) på lokalt plan var snævert forbundet med de lærdes forhold til magten. Gennem sådanne studier er den lærde verdens historie blevet knyttet til den politiske historie og kulturhistorien, og de kommende år vil givetvis udbygge denne kobling.²⁴

Mens patronsystemet og dets betydning er blevet undersøgt i det meste af Europa, er det blevet konkluderet, at det

Emblem af venskabet. Sandt venskab varer sommer og vinter (aestas, hiems), fjernt og nært (longe, prope) og i døden såvel som livet (mors et vita). Den unge mand i pjalter understreger venskabets evigt ungdommelige natur og uafhængighed af materielle faktorer. Dette idealiserede venskab, som humanisterne besang, dækkede dog ofte over patronforbindelser, som i kredsen omkring Tycho Brahe og Holger Rosenkrantz. Johannes Franciscus Ripensis dedikerede træsnittet til Philipp Melanchthon, der fungerede som hans mægler i forhold til patronerne i København (Det Kongelige Bibliotek).

for Skandinaviens vedkommende "never seemed to have flourished",²⁵ en vildfarelse som utvivlsomt skyldes, at den skandinaviske forskning i emnet kom sent i gang. Siden da har svenske historikere foretaget en række undersøgelser over patronforhold, og det har vist sig, at fænomenet var lige så omfattende i stormagtstidens Sverige som i det øvrige Europa.²⁶

Ved et nærmere eftersyn viser det sig, at også adskillige danske historikere har inddraget patronsystemet i deres undersøgelser. På få undtagelser nær optræder det imidlertid kun i randbemærkninger og noter. John T. Lauridsen har belyst patronforhold i kredsen omkring Poul Klingenberg (her sammenkoblet med familiebånd). Sebastian-Olden-Jørgensen og Gunner Lind

har behandlet emnet i forskellige sammenhænge, og sidstnævnte har foretaget en indsigtfuld gennemgang af fænomenet på europæisk plan.²⁷ Også andre forskere har studeret patronernes betydning under enevælden,²⁸ og patronage optræder også mere eller mindre eksplicit i en række studier af lokalområder som Hans Henrik Appels undersøgelse af Skast Herred og Øystein Riens undersøgelse af Bratsberg len/amt, i Norge.²⁹ For den lærde verdens vedkommende har Peter Zeeberg behandlet Tycho Brahe og Heinrich Rantzau i patron-øjemed, ligesom han har analyseret latindigtningens funktion. Ligeledes har de amerikanske historikere John Christianson og Jole Shackelford belyst patronforhold omkring Tycho Brahe og

kredsen omkring ham, mens undertegnede har analyseret Bartholin-slægtens patronhistorie.³⁰

Mens adskillige danske historikere således har haft blik for patronsystemet, er fraværet af det iøjnefaldende i en stor del af den hjemlige forskning. Med undtagelse af de nævnte eksempler er patronsystemet i biografier om tidens magthavere (ingen nævnt, ingen glemt) i bedste fald kun behandlet implicit og perifert. Det samme gælder på få undtagelser nær hele forskningen om magtstaten, der jo ellers drejer sig om den ekspanderende statsmagts øgede greb om samfundslivet.³¹ Selv en så fremragende og alsidig historiker som Erling Ladewig Petersen berører slet ikke fænomenet i sit bidrag til dansk socialhistorie, i tobindsværket om dansk forvaltningshistorie er det ligeledes kun Gunner Lind, der tager emnet op,³² og til dato har ingen historiker foretaget en overordnet analyse af sådanne netværk og deres betydning for det danske samfund og dets udvikling i tidlig moderne tid.

Det kan der ikke rådes bod på i en artikel som denne, men ved at indkredse, diskutere og eksemplificere fundamentale aspekter af patronsystemet, kan danske historikere forhåbentlig stimuleres til i højere grad at tænke patronaspektet med i deres undersøgelser.

Patronsystemets afgrænsning

Historikere skelner undertiden mellem klientelisme og patronage. Begrebet klientelisme er knyttet til den politiske verden og betegner et afhængighedsforhold, hvor klienten er embedsmand, befalingsmand eller på anden vis besidder en grad af politisk eller militær magt. Systemet er således et forsøg fra en magthaver på at skabe et netværk af loyale klienter, hvorigennem han eller

hun kan befæste sin magtposition. I et patronsystem har klienten derimod ingen eller kun ringe politisk magt. I reglen er pågældende kunstner eller lærd, undertiden kvinde, og per definition uden for direkte politisk indflydelse. Et sådant forhold ville den internationale forskning formentlig betegne som et *mæcenat* (svarende til det franske *mécénat*, det italienske *mecenatismo* og det tyske *Mäzenatentum*), såfremt begrebet fandtes på engelsk. Det gør det ikke, og datidens sprogbrug sondrede ikke mellem de to former, men kaldte for begges vedkommende de to parter for henholdsvis *patron* og *klient*. Humanister besang undertiden deres *mæcen*, mens almindelige dødelige blot anvendte udtryk som *velynder* eller *beskytter*.

Sondringen mellem klientelisme og patronage/mæcenat er i bund og grund akademisk. De måder hvorpå forskellige samfundsgrupper bejlede til en patron, de ritualer der omgav forholdet, og de tjenester patronen kunne yde og forventede at få tilbagebetalt, kunne naturligvis variere, men en sondring mellem politisk og apolitisk afhængighed er ikke holdbar. Lærde, kunstnere og kvinder indgik i høj grad i magtspillet både i og mellem staterne, og mange lærde opnåede også positioner i administrationen og ved hoffet. Derfor bør historikere inddrage såvel klientelisme og patronage i deres forsøg på at afdække en persons eller gruppes netværk, og derfor skal jeg i det følgende anvende termen *patronsyst* som en betegnelse, der dækker hele samfundslivet.

I den historiske virkelighed gik patronage gerne snævert i spænd med slægtskab, undertiden også venskab og kompagniskab, som det eksempelvis fremgår af John T. Lauridsens studier af Klingenberg-kredsen. Det var et dynamisk fænomen, og følgende analyse er en typologi for en form for sådanne netværk,

ikke et forsøg på at udtømme de bånd og kontakter, der omgav et menneske i datidens samfund.

Patronsystemets karakter

Begrebet *patronvirksomhed* eller *patronage* betegner personlige bånd mellem en klient og en patron med evne og vilje til at varetage vedkommendes interesser. Skønt disse bånd kunne være ritualiserede, var de ikke formaliserede, og personlig hengivenhed fra begge parter side var et væsentligt kendetegn ved forholdet.

Fænomenet rummer elementer, som den traditionelle historieskrivning med sit udgangspunkt i økonomi, politik, retshistorie og institutioner ikke havde øjnene op for. Patronforhold var ikke identiske med den lydighed en mand i et hierarkisk system som administrationen, militæret eller kirken skyldte sin overordnede. Ligeledes indebar et patronforhold ingen juridiske forpligtelser. Man kunne ikke slæbes i retten for at have misligholdt sine forpligtelser som patron eller klient, og der forelå i reglen ingen skriftlig kontrakt.³³ Dette vanskeliggør naturligvis forskningen og er givetvis en forklaring på, at historikere så sent har fået øjnene op for fænomenets omfattende struktur og betydning.

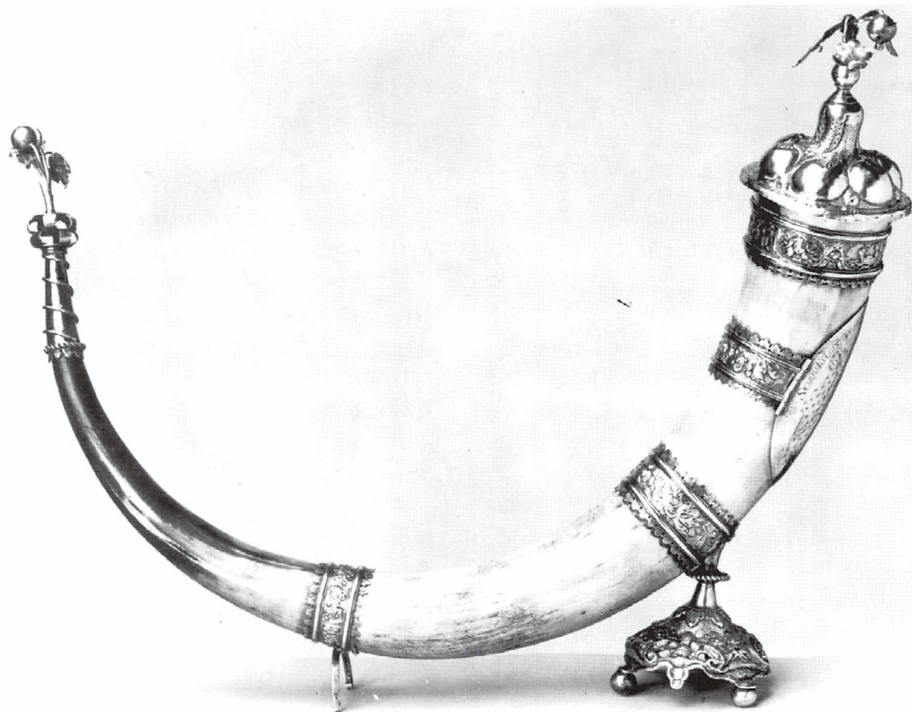
Et fremtrædende træk ved forholdet mellem patron og klient var det personlige bånd. Ordet *patron* stammer fra det gamle Rom og er afledt af *pater*, fader. Hvad det ideelt set drejer sig om, er således faderlig omsorg fra patronens side, sønlig hengivenhed fra klientens. Ligeledes skjuler et patronforhold sig under mange navne, og mens især lærde som kunne deres Cicero hyppigt betegner et forhold mellem to mennesker som 'venskab' (*amicitia* i latinske tekster), viser det sig ofte, at det i virkeligheden var

et afhængighedsforhold, hvor den ene 'ven' var afhængig af den andens beskyttelse.³⁴ Tilsvarende blev et forhold, hvor enten patron eller klient havde svigtet sine forpligtelser, undertiden betegnet som et 'brudt venskab'.

Mens venskabet var en hyppig måde at betegne et patronforhold på, var der imidlertid også mange tilfælde, hvor klienten slet og ret omtalte sig selv som patronens tjener eller redskab. Udbredte termer som det franske *créature* og det italienske *creatura* henviser til, at vedkommende karriemæssigt og socialt er patronens værk.

I tilknytning til det personlige forhold optræder gaver fra klient til patron som et centralt element. Det gælder ikke mindst, når kontakten skal etableres. Her kommer hele tematikken om gaveudveksling ind i billedet, som i de senere år er blevet behandlet af en række historikere, der har hentet inspiration i antropologien. Deri ligger også en af de største misforståelser omkring patronforhold, for økonomisk afhængighed var ikke identisk med et patronforhold. Den omfattende udveksling af gaver, som fandt sted i datiden, fungerede på andre præmisser end regulære økonomiske mellemværender. En mand var naturligvis afhængig af sine kreditorer, men fordi Holger Rosenkrantz som så mange af sine standsfæller stod i betydelig gæld til en række medlemmer af borgerstanden, gjorde det ham på ingen måde til deres klient (eller omvendt).³⁵ Det samme gælder Corfitz Ulfeldts forhold til statsleverandørerne. Ligeledes var de gaver, patronen skænkede klienten – i reglen i form af tjenester – ikke almisser. Forholdet byggede på gensidighed.

Marcel Mauss og andre pionerer inden for studiet af gaveudveksling og patron-systemer hældede mod den antagelse, at betydningen af gaver og tjenester aftog i takt med udviklingen af pengeøkonomi-

Islandsk drikkehorn skænket til Københavns bystyre af Peder Griffenfeld 1673. Kansleren har formentlig fået skænket hornet af islandske klienter. For mennesker i fjerntliggende egne som Norge og Island var en mægler i rigets hovedstad af central betydning, når der skulle indhentes nyttige informationer, og når ens interesser skulle varetages. Ole Worm fungerede som mægler mellem islandske bisper og kongens kansler, en rolle som siden blev overtaget af Griffenfeld. De eksotiske gaver, sådanne klienter sendte, blev stolt vist frem og gerne videregivet (Københavns Bymuseum).

en og markedskræfterne, et synspunkt som er blevet videreført af Jacques Derrida og andre.³⁶ En række historikere har heroverfor fremført, at økonomiske mellemværender og udveksling af gaver og tjenester kunne sameksistere (og stadig gør det i de fleste moderne samfund), og at datidens europæere udmærket forstod at skelne mellem de to former for afhængighed, selv om der var gråzoner.³⁷ Regulært køb og salg af varer, embeder og tjenester indebar således ikke den personlige hengivenhed og gensidighed, der lå i patronforholdet og var i princippet et overstået mellemværende, så snart handelen var afsluttet.

Alligevel kommer man ikke udenom, at patronsystemet i det 16. og 17. århundrede havde karakter af et marked. Til forskel fra den klassiske feudalismes livslange troskabsbånd, var patronsystemet fleksibelt. Klienten var kun bundet til patronen, så længe denne kunne være ham til nytte, og hvis patronen mistede sin magt, eller hvis klienten stillede mod embeder, der lå uden for patronens rækkevidde, søgte klienten en mere egnet patron, og ikke sjældent bistod den gamle patron ham i forehavendet. Patronforholdet havde således både karakter af personlige bånd og marked. Dette udelukkede ikke, at der kunne være op-

rigtig hengivenhed involveret, men med mindre det drejede sig om slægtskab (patronage bør ikke sammenblandes med almindelig nepotisme), var både patron og klient på det rene med, at forholdet byggede på gensidige fordele og kunne ende, hvis udsigterne ændrede sig. Derfor lå det inden for systemets logik, at mænd skiftede patron, hvis den gamle døde eller mistede sin magt, eller hvis en mere magtfuld patron viste sig.

Patronforhold var et diskret fænomen, og som regel figurerer begreberne patron-klient slet ikke i kilderne. Ligeledes er det gerne i private breve og optegnelser, og ikke i missiver og lignende officielle dokumenter, det tydeligst skiner igennem. Får historikeren dog først øjnene op for patronsystemet og dets logik, springer relationerne og deres betydning frem fra kilderne som trold af en æske.

Klienten

I tidlig moderne tid blev enhver højere post i administrationen og kirken, ved hoffet, universiteterne og domstolene besat gennem patronsystemet. At finde en patron var således ikke en mulighed, men en nødvendighed. Havde man ikke en patron til at varetage sin karriere, kunne man være forvisset om, at konkurrenterne havde det, og næsten al social mobilitet skete gennem patronage og nepotisme.

Mest iøjnefaldende er patronage, når det gælder forfattere, men systemet dækkede alle former for ansættelse. Når en ny lensmand kom til, var det almindeligt, at han erstattede skrivere, rentemestre, toldere, fogeder og andre ansatte med sine egne folk.³⁸ Ligeledes kan vi eksempelvis i den udvalgte prins' private breve følge, hvordan en af samfundets mægtige varetog forskellige småfolks in-

teresser. Da Christian 4. i januar 1640 beordrede skriveren på Hammermøllen afskediget, modtog Corfitz Ulfeldt snart efter et brev fra kronprinsen med følgende henstilling: *"Der er en ung karel, ved nanff Jens Hendrigsen, der ville gerne vere skriffver på hammermøllen. Dersom hand var døchtig der till och kunde stille borren, saae jeg det gerne. Hand er Hans Lindenoës foged på Gaunø"*. Og det var ikke sidste gang Jens Henriksen (hvis der er tale om samme person) nød godt af patronens gunst. I 1644 var han skriver i Kristianstad, og da lenet blev overtaget af Malte Juul, fik denne en formaning om ikke at afskedige ham, men *"lade ham forblive ved Kristianstads skriverstue og unde ham frem for nogen anden denne tjeneste"*. Da Henriksen som følge af den svenske invasion i Skåne kort efter måtte flygte til København, fik rigsadmiralen henstilling om enten at overlade ham skriverstuen på Dragsholm eller skaffe ham en vis Peder Thomsens bestilling på Bremerholm.³⁹

Eksemplet viser ikke blot, hvordan båndet bestod længe efter, at den formelle forbindelse (hvis den da nogen sinde havde eksisteret) mellem kronprinsen og skriveren ophørte. Det illustrerer også, at de tjenester klienten udbad sig fra patronen kunne være yderst specifikke, og endelig bidrager det til at forklare, at mennesker behøvede patroner, selv når de ikke umiddelbart havde brug for deres tjenester. Som det er blevet pointeret af en række forskere var og er patronage et sikkerhedsnet for individer, familier og andre grupper i urolige tider og i samfund, hvor procedurerne for ansættelse og avancement ikke er nøje fastlagt (og hvornår er de det?).⁴⁰

Hvad det gjaldt om var derfor at opnå kontakt til en potentiel patron. Her gjaldt alle kneb, og en person uden de store forbindelser måtte finde en lejlighed, hvor mennesker mødtes på tværs af samfund-

slagene. Bryllupper, begravelser, stænderforsamlinger og lignende begivenheder var muligheder for at få fingre i denne verdens mægtige. Folk i provinsen kunne fange en konge eller stormand på jagtudflugt eller gennemrejse og ved den rundrejse i riget, som en nykronet konge traditionelt foretog i lande som Frankrig og Sverige (*Eriksgatan*). Når patroner drog i felten, bød muligheden sig ligeledes, og man kan mistænke, at Tredivårskrigen militærleje ikke blot var rammen om krigsførelse, men tillige om et summende spil om patronage.

Det ubetinget vigtigste forum for at etablere kontakt var dog hoffet, og i takt med centraliseringen øgedes dets betydning. I løbet af 1600-tallet forlod regenter stadig sjældnere deres slotte (Louis 14. var den sidste franske konge, der foretog den traditionelle rundrejse), de fleste deltog ikke længere aktivt i krige, og også højadelen blev i stigende grad bosat ved eller omkring hoffet. At befinde sig og kunne begå sig ved hoffet blev ensbetydende med succes i patronspillet, og ligesom fyrstesønner blev trænet i at besvare ansøgninger,⁴¹ blev der udgivet hele lærebøger i, hvordan en klient skulle gebærde sig.

Tilsvarende var det yderst risikabelt at forsvinde for længe fra hoffet. Et embede i en afsidesliggende provins var i den forbindelse lidet ønskværdigt, og mere end én mand i det 17. århundredes Europa opdagede ved sin hjemkomst fra felten eller en diplomatisk mission, at han var blevet udmanøvreret i sit fravær.

Når kontakten var blevet etableret eller jorden gødet, foregik den direkte anmodning om patronage gerne i form af en bønsskrivelse, som skamroste patronen og hans slægt og altid mundede ud i en appel om gunst (*petitio*). Sådanne skrivelser var skåret over retoriske skabeloner og kunne læres via tidens mange brevmanualer, såsom Niels Heldvads

herlige Formularbog fra 1625, der reelt var en håndbog for klienter og bl.a. rummer en fortegnelse over rigets lensmænd. Her kunne læseren se, hvordan forskellige patroner skulle tituleres på både dansk, tysk og latin, hvordan bønsskrivelsen skulle opbygges, hvilke vendinger der egnede sig til givne forhold, og hvilke fejl man skulle undgå. Mens mænd kunne benævnes 'strenge', 'mandhaffte', 'viise', 'højlærde' osv., gik det ikke, når det drejede sig om kvindelige velyndere. Og mens en kvinde nok kunne erklære 'ydmtyghed' i en bønsskrivelse til en mandlig patron, var 'underdanighed' en usømmelig term: "*Thi Quindfolck bør alleene at være deris Mænd underdanig*".⁴²

Ofte var bønsskrivelsen ledsaget af en gave, der symboliserede den potentielle klients hengivenhed. Denne gave skulle være personlig eller særegen, og kunne således hverken bestå af penge eller gemene varer. Den historie og de symboler, der knyttede sig til gaven, var lige så vigtig som gaven selv. Der var således ikke tale om bestikkelse i klassisk forstand, men netop om kulturelementer, der adskilte patronage fra almindelig handel ogandel. Ligeledes skal det understreges, at gaver relateret til patronforhold kun udgjorde en lille del af den umådelige gaveudveksling, der florerede i datidens Europa. Gaverne kunne være af alskens art. Griffenfeld modtog lækkerier som sild og multebær fra en klient i Bergen, og tilsvarende rummer Ole Worms breve talrige eksemplarer på, at anmodning om en tjeneste ledsages af forskellige madvarer.⁴³

Hvis klienten var veluddannet, kunne han også gribe pennen for at vinde patronens gunst, sende en bog han havde udgivet, eller blot en erhvervet bog som formodedes at interessere patronen.⁴⁴ Mens de færreste fyrster eller adelige nærrede synderlig interesse for filosofi-

ske spidsfindigheder, var der andre genrer, flere af dem forstod at værdsætte, og den kløgtige klient undersøgte patronens interesser, før han greb pennen.

Religiøs litteratur var værdsat i mange adelige kredse. Ikke digre teologiske afhandlinger, men postiller, katekismer, kirkehistorie, salmer, opbyggelige bøger, og først og fremmest ligprædikener og epitafier over patronens nyligt afdøde slægtninge.

I den humanistiske uddannelse, som de fleste medlemmer af samfundseliten i et eller omfang havde modtaget, værdsattes velsvungne latinske digte efter antikke skabeloner som Ovid, Vergil eller Horats højt. Langt ind i 1600-tallet var latindigte således den mest hævdevundne måde, hvorpå studenter kunne tiltrække en patron, og Peter Zeeberg har beregnet, at mænd under 30 stod for godt halvdelen af de latindigte, der blev komponeret i Danmark i perioden 1536-1600, og i løbet af 1600-tallet kom også digte på folkesproget eller fransk til.⁴⁵

Så længe det harmonerede med patronens interesser var alle former for udgivelser dog anvendelige. Særlige genrer til at opnå en fyrstes gunst var fyrstespejle, skrifter som forherligede fyrstens krige, kroning og lignende, samt beskrivelser af de lande fyrsten regerede over. Adelige patroner kunne tilsvarende vindes ved at forherlige deres slægt, godser og den egn de var knyttet til. Klienter som ledsagede patronens sønner på studierejse, udarbejdede rejseførere, mens skrifter om børneopdragelse, matematik og jura blev tilegnet patroner med sådanne særlige interesser.

I en tidsalder da forfattere kun undtagelsesvis fik et direkte økonomisk udbytte af deres bøger, og ikke sjældent fik dem trykt, illustreret og udgivet for egen regning, kom den materielle belønning fra patronen via den dedikations-skrivelse, som indleder næsten alle bøger

fra perioden. Bogdedikationer var det vigtigste middel for en lærd til at opnå støtte fra en patron. At nævne en berømt mand eller kvinde som patron i begyndelsen af en bog gav prestige til både forfatter og patron og var i reglen en tak for allerede modtaget støtte, men kunne undertiden også udtrykke et lønligt håb om at få lovet støtte. Dog skal det bemærkes, at den person forfatteren tilegnede en bog ikke nødvendigvis var vedkommendes patron eller ønskede patron. Mænd som havde deres patronforhold på det tørre kunne tillade sig at dedikere til andre. Thomas Bartholins talrige skrifter bærer kun i begrænset omfang præg af at være beregnet i spillet om patroner, og undertiden kunne en forfatter ligefrem fremhæve, at bogen ikke havde dette sigte. I sin Formularbog understreger Niels Heldvad således, at bogen ikke er skrevet ”for nogen stor *Monsiør/Rhetores oc Philosophi, Oc de som er i Cancelli*”.⁴⁶

Udover sådanne undtagelser, er det næsten altid bemærkelsesværdigt, ikke blot *hvem* en forfatter tilegner et givent værk, men også *hvornår* han udsender det. Da professor Peder Nielsen Gelstrup i 1617 oversatte en af den tyske teolog Johann Arndts *Vier Bücher vom wahren Christentum* og dedikerede den til Kirsten Munk, var tidspunktet og målet for dedikationen næppe tilfældigt. Gelstrup var netop faldet i unåde for at have gjort en tjenestepige gravid.⁴⁷

Hvor ubetydelige den slags iagttagelser end kan synes, er det afgørende, at historikeren holder nøje øje med kronologien. Det er påfaldende, hvor mange værker der så dagens lys, når en stor patron som eksempelvis kongens kansler døde, og hans efterfølgers gunst skulle vindes. Da Christian Friis til Kragerup trådte til i 1617, og da Christian Thomsen Sehested blev kansler i 1640, greb skrivekløen mærkbart om sig.

En klient ønskede naturligvis at vinde patronens bevågenhed, og forsøgte derfor at behandle temaer, der formodedes at interessere patronen. Da Friis-Kragerup blev kansler, var det en kendt sag, at han interesserede sig for Danmarks fjerne fortid. Anders Kjeldsen Tybo valgte derfor middelalderen som tema for en komedie, som han tilegnede kansleren.⁴⁸ Ligeledes var det påfaldende nok også på dette tidspunkt, at Ole Worms interesse for runerne for alvor blev vakt. Under et sygebesøg i provinsen "faldt" han heldigt nok over en runesten og sendte straks en aftegning til Kragerup. Dermed knyttes en forbindelse, der som bekendt skulle føre Worm frem til officiel status som oldgransker.⁴⁹ Den skånske provst Bertel Knudsen Aquilonius' interesse for runeindskrifter var ikke ny, men han benyttede naturligvis også lejligheden til at sende Kragerup et værk om emnet, ligesom han siden sendte et til hans efterfølger.⁵⁰

På denne baggrund knytter spørgsmålet om, 'hvornår' et værk blev udgivet i datiden, sig unægtelig til 'hvorfor' det blev udgivet. Dette rejser et interessant spørgsmål. I hvor høj grad bidrog patron-systemet til strømmen af udgivelser i det 16. og 17. århundredes Europa? Eller kontrafaktuelt formuleret: Hvor mange skønlitterære, filosofiske eller naturvidenskabelige skrifter, som ikke havde noget kommercielt sigte, ville have set dagens lys, hvis ikke forfatteren havde haft behov for at fange patronernes opmærksomhed? Et sådant spørgsmål kan i sagens natur ikke besvares, men det er slående, at de fleste mænd udgav bøger langt hyppigere på tidspunkter, hvor de skulle vinde patronernes gunst.

Når en mand dedikerede et værk til en patron, eller på anden vis sendte vedkommende en gave, var det i reglen aftalt på forhånd. Et patron-klient forhold var nu etableret, men som vi skal se nedenfor rummede patronsystemet

ofte mange skuffelser. Patroner mistede deres magt eller døde, de havde andre klienter at tilgodese, eller man var oppe mod klienter med mere magtfulde patroner. Ligeledes kunne klienter blive lede ved det evindelige fedteri og intrigespil, men hvor meget de end kviede sig, var der ingen vej uden om – patronpleje var uomgængelig, hvis man ønskede at gøre karriere.

Mægleren

Nu var det ikke altid muligt for en ansøger at opnå personlig kontakt til en patron. I vidtstrakte riger som Frankrig, England eller det svenske imperium var patron og ansøger ofte geografisk adskilt, og selv hvis den fysiske mulighed for kontakt var til stede, var det upassende, at mænd fra en obskur baggrund rendte samfundets mægtige på dørene. anbefalingsskrivelser kunne gøre nogen nytte, men i reglen måtte man finde en mellemmand til at etablere kontakten. Datiden havde intet særligt udtryk for sådanne mellemænd, men i den internationale patronforskning betegnes de som *patronage brokers* eller mæglere (tysk *Makler*),⁵¹ hvilket er en rammende betegnelse, da den indikerer patronspillets karakter af markedsplads med sælgere og købere. Identificeringen af mæglerne og deres betydning er måske det vigtigste aspekt af systemet, som den seneste forskning har afdækket.

Mægleren var ofte knyttet til lokale magtstrukturer og var undertiden selv klient af den begærede patron, men det var ikke altid tilfældet. Familiemedlemmer med forbindelse til patronen var naturligvis oplagte mæglere, og her spillede kvinderne en vigtig rolle i systemet. Kunne man ikke få kongen og andre stormænd i tale, var der altid kvinderne. Dronninger, hofdamer, jordemødre

Titelkobber til Simon Paullis *Quadrupartitum Botanicum* 1667. Forfatteren overrækker sit værk til den kgl. patron. Nedenunder står følgende vers: "Jeg hvis hoved er smykket med olivenkransblade, overbringer mine gaver. Han, der sidder på den strålende Apollons snehvide trone, betragter interesseret folkenes gaver". Den indvandrede tysker bragte det vidt som klient. I 1639 opnåede han et ekstraordinært professorat i anatomi og botanik, og fik udvirket at det anatomiske teater blev etableret 1645. Paullis mægler var hans svigerfader Jacob Fabricius, der var Christian 4.s livlæge. Ved flere lejligheder, bl.a. ved kongens dødsleje på Rosenborg, konkurrerede Fabricius med Ole Worm, der søgte at formidle sin protegé, Thomas Bartholins, interesser. Ved Frederik 3.s tiltrædelse knyttedes Paulli til hoffet, mens anatomen blev overladt Bartholin. Takket være sin tilknytning til hoffet og nære forbindelser til enevældens mænd som Peder Reedtz, Peder Scavenius og Rasmus Vinding fungerede Paulli med stort held som patronmægler for en række unge mænd, hvoraf flere var egne familiemedlemmer. Som tilfældet med Niels Steensen viser, var han ved sådanne lejligheder langt mere indflydelsesrig end Bartholinerne og andre akademiske slægter, der ikke havde samme forbindelser til magtens centrum.

der havde bragt patronens børn til verden og mange andre kunne gøde jorden for deres slægtning.

Til tider kunne en lokal patron på en klients vegne fungere som mægler over for en magtfuld mand, som ikke var hans egen patron, men som var bedre egnet til at tilgodese klientens særlige behov. Heinrich Rantzau, som var kongelig statholder i Hertugdømmerne, var således ikke mindre magtfuld end kongens kansler i København, og var afgjort ikke hans klient, men når det gjaldt om at besætte poster ved universitetet og centraladministrationen, var kanslerens indflydelse større. Rantzau-familien formidlede derfor jævnligt kontakt mellem kansleren og deres egne klienter, typisk unge mænd fra Hertugdømmerne og Nordtyskland. Således kunne også mægtige patroner fra tid til anden fungere som mæglere, og mennesker indtog forskellige roller i patronspillet alt efter situationen.

Forbindelser til hjemstavnen havde ofte betydning. Når unge mænd fra provinsen kom til hovedstaden, fandt de gerne støtte hos tidligere bysbørn. Hoflægen Peder Sørensen, der kom fra Ribe, fungerede i flere tilfælde som mægler for unge ripensere, ofte formidlet via Peder Hegelund, der var rektor og senere bisp i byen. Da Otto Sperling kom til København, nød han ligeledes godt af sin fars fælles baggrund med professor Thomas Fincke i Flensburg. Fincke tog den unge student i sit hus, hvor han og hans svigersønner med Sperlings ord kappedes om *"hvo af dem, der kunne skaffe mig en Condition"*. Fincke fik ham via en af kronprinsens kammerjunkere anbragt ombord på flåden til Herredagen i Norge, så han kunne etablere forbindelse med samfundets mægtige. Da Sperling ville ægte en af Finckes slægtninge, førte professoren forhandlingerne, ligesom han skaffede ham et præbende fra kans-

ler Christian Friis, *"hos hvem han gjaldt meget"*.⁵²

Nogle vigtige mæglere levede ikke engang i det givne land. Den vigtigste mægler i Danmark i årtierne efter Reformationen var Philipp Melanchthon i Wittenberg. Ligesom andre tyske professorer som David Chytraeus i Rostock og Johannes Sturm i Strasbourg modtog han donationer fra den danske konge, uden at stå i et egentligt afhængighedsforhold. Mange af de danske og norske studerende i Wittenberg logerede hos Melanchthon og blev ved deres hjemrejse forsynet med en anbefalingskrivelse, ofte i forbindelse med en bog, et digt eller et horoskop, de sendte til en potentiel patron, og Melanchthons anbefalinger var vigtige.⁵³ Andre vigtige mæglere var gerne knyttet til hoffet. Det gjaldt mænd som den kongelige livlæge, hofprædikanten, kronprinsens lærer, udenlandske diplomater, samt kunstnere og arkitekter.⁵⁴

Mens mægleren således var et vigtigt element i patronsystemet, når det gjaldt forbindelsen fra klient til patron, var han eller hun i en række lande også essentiel for regeringer, der ønskede at etablere et klientsystem i provinsen som led i en systematisk patronatspolitik. Dette emne vender jeg tilbage til i sidste afsnit.

Patronen

Mens det som udgangspunkt ikke er vanskeligt at forstå klientens incitament til at opnå patronage, eller patronernes vilje til at hjælpe slægtninge (nepotisme), kræver den kendsgerning, at samfundseliten tog hånd om fremmede mennesker fra en lavere social baggrund, en nærmere analyse.

Forholdet mellem patron og klient var i sagens natur ikke ligeværdigt, ef-

tersom patronen sad inde med magten til at yde klienten tjenester, men begge parter havde noget at miste, hvis forholdet forliste. For klienten kunne tabet af beskytterens gunst være yderst håndgribeligt. Hans karriere kunne havne i en blindgyde, og han kunne miste, hvad han allerede havde. For forfattere og præster gjaldt det endvidere, at kontroversielle holdninger de før havde kunnet fremføre under patronens beskyttelse, nu kunne koste dem karrieren, friheden og måske livet. Grænsen for, hvad en mand kunne tillade sig at skrive, var således nært forbundet med patronsystemet. I Danmark er mænd som Tycho Brahe, Jørgen og Kristoffer Dybvad, eksempler på lærde, som kom galt af sted, da deres patronforhold forliste.⁵⁵ Ligeledes afhang hele biskop Resens korstog mod krypto-calvinister af Christian 4.s og kanslerens gunst, der også var afgørende, da bispen selv stod anklaget. Sagen implicerede naturligvis meget mere end almindelig klientbeskyttelse, men kongens tillid til Resens person fremhæves i flere samtidige kilder, og det er betegnende, at det første værk Resen tilregnede kongen og kansleren ikke var bibeloversættelsen eller anden religiøs litteratur. Fra september 1605 stammer et kort over Grønland, som givetvis var møntet på den ekspedition Christian 4. dette år havde sendt af sted.⁵⁶

Også patronen havde dog noget på spil i forholdet. De store patroner tilhørte altid samfundets magtelite, i de fleste lande kongehuset eller højadelen, og fænomenet var knyttet til periodens hierarkiske og patriarkalske samfundsstruktur og samfundssyn. Hvis en mand eller kvinde misligholdt sine forpligtelser som patron, led familiens ry skade, mens en adelsmand på den anden side kunne prises for at være en god patron. Patronsystemet knyttede sig med andre ord til en "æresøkonomi".⁵⁷

Der er ingen tvivl om, at patronfænomenet i Renæssancen på mange måder var en udløber af middelalderens feudalisme. Hvor feudalismen i sin klassiske form havde jord, fysisk beskyttelse og militærtjeneste som sine omdrejningspunkter, ændredes den i takt med samfundsudviklingen. Med udviklingen af administrationen, retsinstitutioner og pengeøkonomien skiftede båndene karakter og blev generelt af mere midlertidig art.⁵⁸

Ligeledes ændrede den kulturelle baggrund for beskyttelse sig i takt med udviklingen af patronernes selvforståelse og plads i samfundet. Overgangen fra værnestand til embedsstand bidrog som bekendt til udviklingen af en ny adelig identitet i løbet af det 16. århundrede, som bl.a. medførte en ændring af eliternes kultur og en bevidst distancering fra borgerskabet.

Den sociale overlegenhed udmøntede sig i luksus, hvad den norsk-amerikanske økonom Thorstein Veblen (om end med helt andre eksempler) betegnede som *conspicuous consumption*. Adelige samlede land, opførte overdådige residenser, afholdt grandiose bryllupper og begravelser, iklædte sig dyre importerede stoffer og meget mere.⁵⁹

Samfundselitens selvviscenesættelse gjaldt dog i lige så høj grad væremåde, hvilket ikke mindst tidens talrige bøger om emnet bevidner.⁶⁰ For Englands vedkommende er det blevet fremhævet, hvordan generøsitet og gæstfrihed spillede en stigende rolle for adelens selvforståelse i løbet af 1400-tallet, og i sin analyse af den svenske adels ideologi i det 17. århundrede har Peter Englund fremhævet generøsitet og ekstravagance som kendetegnende for den ideelle adelsmand.⁶¹ Ved at optræde som patroner synliggjorde adelige familier overfor kongen, standsfællerne og de lavere stænder, at de tilhørte samfundets herskende

Den fattige student på udkig efter en patron. På vægtavlen står regningen til skomager og skrædder. I hele Europa var en patron ikke en mulighed, men en nødvendighed for studenter som ønskede at gøre karriere (gengivet efter Matti Klinge m.fl.: Kungliga Akademien i Åbo 1640-1808, 1988)

stand og levede op til idealer om patriarkal beskyttelse og generøsitet. Således er patronage en synliggørelse af magt og social overlegenhed, og som allerede Mauss pointerede i sin analyse af gaveudveksling, var der i alle førindustrielle kulturer større prestige forbundet med at give end med at modtage gaver.

Patronvirksomhed kunne følgelig være en bevidst synlig form for generøsitet, som profilerede patronens slægt socialt og styrkede dens identitet. Patronage var imidlertid ikke mindst magtudøvelse, og her var den ofte mindre synlig. Patronage var en indirekte form for magt, der gik uden om de sædvanlige kommandoveje. Patronen kunne indhente nytti-

ge informationer fra klienten og påvirke vedkommendes adfærd pga. klientens taknemmelighedsgæld for allerede modtaget hjælp og frygt for at miste patronens gunst. Som det er blevet påpeget, er magt ikke et statisk fænomen, men en bestandigt igangværende proces.⁶² Magt er ikke noget man har, det er noget man udøver. Den polske historiker Antoni Maczak har defineret patronvirksomhed som "en måde at udøve magt og autoritet på et tidspunkt, da det offentlige og det private endnu ikke var klart adskilt".⁶³

Således omfattede patronforholdet, hvad der i dag opfattes som såvel den offentlige som den private sfære. Patroner skaffede ikke blot klienter embeder,

privilegier og understøttelse (præbender, pensioner, legater, monopoler). De arrangerede ofte deres ægteskaber, de eller deres ægtefæller stod faddere til klienternes børn, som ikke sjældent var opkaldt efter dem,⁶⁴ og de gaver klienten skænkede (hvad enten det var bøger eller multebær) kunne præsenteres for husets gæster eller sendes videre. Patronage var en daglig påmindelse om en adelig families sociale overlegenhed og en forlængelse af patronens formelle magtbeføjelser.

Patronvejen

Patronsystemet afspejlede magten, og det afspejlede samfundets hierarkiske struktur. Fra hoffet forgrenede det sig ned gennem samfundet og ud i provinsen. Patroner havde deres egne patroner, med fyrsten som den ultimative patron. Dernæst fulgte rigets øverste embedsmænd og råder. Næste lag var den lokale magtelite (godsejere, administratorer, bisper, i katolske lande også abbeder, og borgmestre). Mens klienterne fandtes så langt ned i samfundet, som der var tale om ansættelser (og længere endnu hvis klientelisme defineres mere bredt), er det svært at afgøre, hvor langt ned mennesker kunne optræde som patroner. Her bliver grænsen mellem patron og mægler undertiden flydende.

Et essentielt aspekt af patronsystemet var forholdet mellem centralmagt og lokalmagt. Mens de centralt placerede embeder i reglen ikke gik i arv, var de lokale magtforhold mere konstante. I mange lande var centralmagtens direkte indflydelse begrænset i flere provinser, hvor det ofte var lokale magthavere, der toppede patronhierarkiet, undertiden i samarbejde med regeringen, til andre tider i opposition. I lande med en svag eller fjern kongemagt var der såle-

des i virkeligheden tale om flere patronhierarkier. Det gjaldt Polen-Litauen, det gjaldt for den overvejende del af Philip II.s imperium, herunder Nederlandene, og det gjaldt et godt stykke ind i det 17. århundrede også Frankrig, hvor kongemagten reelt måtte uddelegere dele af patronsystemet til slægter som Guise og Condé.⁶⁵ Nordengland adskilte sig ikke blot kulturelt, men også som patron-system, fra den øvrige del af landet, og endelig var der store byer som Antwerpen, hvis egne politiske organer primært knyttede sig til et lokalt patron-system.

I det svenske imperium havde statholderne som Carl Gustaf Wrangel i Pommern et økonomisk og politisk råderum, der stort set tillod dem at etablere deres helt eget patron-system. Det samme gjaldt Brahe-familien i Finland. Da Per Brahe i Finland således oprettede universitet i Turku (Åbo) i 1640, var det ikke blot for at værne om lærdommen i almindelighed og den lutherske ortodoksi i særdeleshed. Ved at forestå sit eget universitet og bemante det med sine klienter kunne den højadelige, som befandt sig fjernt fra hoffet i Stockholm, ekspandere sit patron-system.⁶⁶

En ung mand kom i kontakt med systemet allerede i sin hjemstavn. Hvis hans familie var ubemidlet, kunne det være nødvendigt med støtte fra den lokale lensmand, godsejer, biskop eller skolemester for at kunne studere i latinskolen. Her på lokalt niveau kunne han ofte trække på allerede eksisterende forbindelser mellem sin familie og patronen. Efter nogle år i latinskolen kunne han måske blive lærer i samme skole, eller huslærer, skriver, foged, rentemester eller lignende i patronens husstand eller administration. Som nævnt fulgte sådanne mænd ikke sjældent patronen, hvis denne blev lensmand andetsteds, og en del tidligere slotsfogeder og lensskrivere slog sig siden ned som købmænd,

giftede sig ind i købstædernes politiske elite og endte som rådsmedlemmer og borgmestre.⁶⁷

For dem som udviste boglig begavelse, og som i langt de fleste tilfælde gik præstevejen, var det næste skridt universitetet, herunder den studierejse, *peregrinatio academica*, ud i Europa, der var en vigtig bestanddel af studierne. Også her var patronforholdet afgørende og ofte den eneste mulighed for, at en ung mand kunne rejse ud. Da adelens sønner gerne var rene børn, når de blev sendt udenlands, ansattes en hovmester, *præceptor*, til at ledsage dem. Til denne post valgte man gerne en klient som allerede var knyttet til husstanden. Hovmesteren fulgte så de adelige poder rundt i Europa, men fik ofte lejlighed til selv at studere og endog tage akademiske grader, og fik på denne måde mulighed for at besøge dele af Europa, som hans økonomiske og kulturelle baggrund ellers ikke ville have muliggjort.

Ved hjemkomsten fandt patronen gerne et embede til klienten. Havde han patronatsret (*ius patronatus*) over en kirke, var det oplagt at placere ham der. Ellers var ansættelse i hans husstand eller administration eller ved den lokale latinskole en mulighed, og tidens latinskoler giver indtryk af at være vandrehaller for mænd, der var på vej andetsteds hen. Enkelte lærere blev der af kærlighed til lærergerningen, men de fleste, som blev hængende, var tabere i spillet om patroner og karrierer. Var klienten mere ambitiøs, gjaldt det om at komme til hovedstaden, hvor hoffet, kancelliet, universitetet og domstolene i reglen befandt sig. Muligheden herfor afhang af patronens forbindelser, og det er i denne fase et patronsifte ofte finder sted, hvor klienten forsøger at vinde en ny patron i hovedstaden. Der var intet odiøst i et sådant skifte, og ofte formidlede den lokale patron selv kontakten.

Ligeledes kunne den lokale patron udmærket leve borte fra egnen. Skønt lensmænd skiftede og som nævnt omgav sig med egne klienter, tilhørte de skiftende lensmænd visse steder medlemmer af samme familie, hvorved der var kontinuitet i båndene mellem en egn og rigets ledende slægter. I sin analyse af patronforholdene i Bratsberg har Øystein Rian således både fremdraget kontinuiteten i lensmændenes familiære tilhørsforhold og de tætte bånd mellem lensmænd og fogeder.⁶⁸

Patronforhold var ingen hemmelighed, eller i hvert fald en åben hemmelighed, men forhandlingerne mellem en klient og hans patron blev ofte anset for at være så hemmelige, at de ikke burde betros papiret. En patron, som ville sikre sin klient et embede eller privilegium, kunne være nødt til at arbejde mod en anden patron som ønskede det samme for sin klient, eller flere ansøgere havde måske samme patron. Det sidste blev i stigende grad aktuelt, i takt med at magten blev samlet ved hoffet, og i begyndelsen af 1600-tallet var stort set alle professorer i København klienter af kongens kansler. Dette kunne naturligvis afføde en pikant situation, hvor flere klienter konkurrerede om patronens gunst,⁶⁹ og det betød, at patronen ofte bilagde stridigheder mellem sine klienter, før de nåede retssystemet.

Patronforholdet var således afgørende for en mands karriere og ophørte ikke, hvis han fik fast embede. I reglen bestod båndene livet igennem, og fortsatte for begge parter vedkommende ind i næste generation. Fyrster og adelsmænd følte ofte en forpligtelse overfor deres forældres klienter, og en ung mand kunne med en vis rimelighed regne med, at en familie, der havde understøttet hans fader, også ville være ham gunstigt stemt.

Patronspilletets rytme

Eftersom et patronsystem var et hierarki, der udgik fra en magthaver, afspejlede det magten. Dets klienter var ikke blot afhængige af patronens gunst, men også af hans eller hendes magtposition. Faldt en patron således i unåde, sendte det rystelser hele vejen ned gennem rækkerne af hans klienter, og deres klienter igen, som alle måtte skynde sig at omkalafatre deres karrierestrategi. Herhjemme trak store patroner som Tycho Brahe og Peder Griffenfeld, der selv var klienter af kongen, talrige karrierer med sig i deres fald.

Men selv hvis patroner holdt sig ved magten, var de nu engang blot mennesker, og når de døde kunne systemet brat kastes ud i krise. Det er således ikke lutter hengivenhed, når klienter nærer betydelig interesse for patronens helbred. Patronens død udgjorde en trussel mod klientens sikkerhed og eventuelle karrieredrømme, og mænd som Niels Kaas', Friis-Borreby og Friis-Kragerups bortgang gav sikkert deres klienter søvnløse nætter.

Helt grelt var det naturligvis, når fyrsten døde, og her gjorde særlige forhold sig gældende. Ved sådanne lejligheder blev lykkeposen godt og grundigt rystet. For det første hændte det ofte, at magten havnede hos en formynderregering eller kvinde,⁷⁰ hvorved patronhierarkiets top havde en midlertidig karakter, men bedre blev det ikke, når en ny fyrste kom til. Mens det i såvel adelige som borgerlige familier gerne var tilfældet, at en søn følte en forpligtelse overfor sin faders klienter, var dette ikke altid tilfældet i fyrstehuse.

Når en tronfølger blev gammel nok, etablerede han sit eget patronsystem og opslog ofte sit eget hof, gerne i provinsen. De mænd der omgav ham var fremtidens mænd, som fungerede som mæg-

lere og så småt opbyggede deres eget patronsystem. Når kronprinsen overtog tronen, var det disse mænd og deres klienter, som blev favoriseret på bekostning af de gamle magthavere. Philipp 2., Louis 13. og den svenske dronning Kristina er blot enkelte eksempler fra perioden på regenter, som ved deres tiltræden forsøgte at gøre op med den gamle garde, og det samme gjaldt naturligvis de tilfælde, hvor et nyt dynasti (Stuart, Bourbon osv.) kom på tronen.

Også i Danmark gjorde dette sig gældende. Da Christian 4. blev myndig i 1596, fik han sin egen mand, Christian Friis til Borreby, placeret som kansler og gjorde op med det gamle rigsråd. Hele den gamle kreds omkring Peder Oxe, herunder Brahe-familien, blev frataget len og mistede indflydelse.

Christian 4. var ung og ved godt helbred, da han blev konge, så i en årrække var der forholdsvis ro på patronfronten. De eneste rystelser var Friis-Borreby's død i 1616 og Friis-Kragerups død i 1639, men efterhånden som kongen blev ældre, måtte klienter også tænke på deres position under hans efterfølger. I 1630'erne etablerede den udvalgte prins Christian sit eget hof i Nykøbing Falster, og kronprinsen blev nu i stigende grad mål for mange håbefulde klienter. Med kronprinsesse Magdalene Sibylle ved hans side gjaldt det ikke mindst mange tyskere på flugt fra Trediveårskrigens kaos. Den gamle konge fortsatte dog med at leve, og da prins Christian døde i 1647, tog han mange karrieredrømme med sig i graven.

Med kongens død året efter var det pludselig den temmelig oversete prins Frederik, der satte sig på tronen. Prinsen havde haft sit eget hof i Tyskland, og da han end ikke var kronprins, havde han ikke tiltrukket mange andre danske klienter end dem, der kom fra Hertugdømmerne. Til gengæld var han omgivet af en kreds af tyske rådgivere som f.eks.

Christoffer Gabel. Overfor ham stod nu den gamle garde af patroner i København. Det gjaldt især svogerpartiet med Corfitz Ulfeldt, Hannibal Sehested og hans fætter kansler Christian Thomsen Sehested.

For så vidt ankom Frederik 3. og hans (næsten udelukkende tyske) rådgivere til København som ubeskrevne blade i patronsammenhæng, og de færreste danskere havde haft lejlighed til at søge yndest hos dem. Enevældens indførelse betegnes ofte som et kup, men før dette i givet fald listigt udtænkte kup, kom et kup i patronspillet, tilvejebragt af en række mere eller mindre tilfældige omstændigheder, hvoraf den udvalgte prins' død var den vigtigste. Disse forhold kunne nok være en videre undersøgelse værd.

Patronage og centralisering

Patronsystemer afspejlede de samfund der eksisterede i. Skønt de ser ud til at have floreret i alle dele af 1500- og 1600-tallets Europa, og rummer en række fællestræk (tosidigheden, mæglerens betydning, gaveudveksling), var deres struktur og betydning forskellig fra land til land. Dette gælder ikke mindst, når det drejer sig om fænomenets rolle i forholdet mellem central- og lokalmagt.

En generel udvikling kan skitseres. I begyndelsen af 1500-tallet adskilte fyrsten som patron sig ikke nævneværdigt fra samfundets øvrige stormænd. Hundrede år senere var der allerede betydelig forskel. I de lande, hvor Reformationen blev indført, øgede kongemagten ikke blot sine indtægter betragteligt, men øgede også omfanget af muligheder, hvormed den kunne tilgodese klienter. Lernerne, kirken, skolerne og universitetet frembød nu talrige embeder og "ben" for at skaffe klienter et udkomme.

Det samme gjaldt i en række lande, der forblev katolske. Efter 1516 havde den franske konge således retten til at udnævne bisper og abbeder, og det samme gjorde sig gældende i Spanien og flere katolske stater i Tyskland. Dertil kom så udvidelsen af centraladministrationen, skattesystemet, retsvæsenet, diplomatiet og militæret, samt etableringen af forskellige monopoler i de fleste dele af Europa.

Dermed viser patronsystemet et væsentligt aspekt af udviklingen af den ekspanderende centralmagt. Centralisering handlede ikke kun om institutioner og indtægter. Det gjaldt i lige så høj grad den kendsgerning, at mennesker i stigende grad knyttede deres ambitioner og forventninger til centralmagten frem for lokale patroner. Fyrster kom og gik, og centralmagten undergik undertiden alvorlige kriser, men fyrstemagten som institution, med sin magt over udnævnelser, var en fast størrelse.

De øgede forventninger, klienter stillede til centralmagten, kunne dog også være et tveægget sværd, og overordnet lader det til, at en række konflikter udviklede sig fra slutningen af 1500-tallet, da centralmagtens økonomiske og territoriale ekspansion (indlemmelsen af mindre stater, reformationen) de fleste steder bremsedes, hvorved den ikke længere var i stand til at opfylde klienternes forventningspres, som var skruet op under de foregående årtiers højkonjunktur.

En række patronstudier viser også, at der bag en tilsyneladende centralisering af magten ofte fandt betydelig kontinuitet sted. Skønt magten i lokalområder som Nordengland overgik fra højadelige (og dermed var arvelige) til kongeligt udpegede embedsmænd, som regeringen i princippet kunne udskifte efter for godt-befindende, betød dette ikke nødvendigvis en magtforskydning til fordel for

centralmagten. Ofte tilhørte de nye embedsmænd de samme familier, som hidtil havde regeret egnen mere eller mindre autonomt, og selv når dette ikke var tilfældet, bevarede lokale embedsmænd ofte stor magt i forhold til regeringen i London.⁷¹ Patronage var en nødvendighed og en mulighed for centralmagten. Et redskab til at dele og herske, men også en måde hvorpå heterogene riger kunne holdes sammen på trods af en underudviklet administrativ struktur.

I vidtstrakte riger som det spanske imperium og Osmannerriget med mange lokale forvaltningstraditioner og repræsentative forsamlinger uddelegerede regeringen reelt patronagen i en række provinser til en lokal elite.⁷² Dermed forblev magten i overvejende grad lokalt forankret. Guvernører udsendt fra hoffet var nødt til at samarbejde med denne elite, der var konstanten i områdets magtforhold. En sådan struktur blokerede naturligvis vejen for udviklingen af en moderne statsmagt, men rummer givetvis også en forklaring på, hvorfor opløsningstendenserne i de to riger i sidste ende ikke førte til en fuldstændig opløsning. Selv om fisken måske stank fra hovedet (som man siger), var mennesker vant til at forholdene blev ordnet lokalt.

Uddelegering af patronage var en nødvendighed, som spanske og tyrkiske statsmænd var fuldt bevidste om. Det var den eneste mulighed for at holde sammen på et rige med underudviklede administrative og institutionelle organer. I andre lande tegnede udviklingen sig anderledes. Blandt historikere og sociologer var og er det en almindelig antagelse, at fremvæksten af staten førte til en gradvis afvikling af patron-systemet, der blev opfattet som et feudalt levn.⁷³ På den baggrund er det opsigtsvækkende, at Sharon Kettering i sin undersøgelse af patronsystemet i Frankrig har blotlagt, hvordan central-

magten (primært førsteministre som Richelieu, Mazarin og Colbert) aktivt og konsekvent benyttede patronsystemet til at udstrække regeringens magt til dele af landet eller områder af samfundet, hvor kongemagtens autoritet var svag eller ikke-eksisterende.⁷⁴ Hvor institutioner og administration endnu var uudviklede, benyttede centralmagten lokale mæglere til at skabe sig et klientnetværk og magtgrundlag.

For Sveriges vedkommende har Fabian Persson betonet betydningen af de personlige bånd, men har ikke kunnet få øje på nogen synderlig velovervejet patronatsstrategi fra den svenske centralmagts side. Den ekspanderende svenske statsmagts mest umiddelbare problem var manglen på egnede administratorer. Her er det blevet hævdet, at statsmagten via klientsystemet lod adelen føre duelige mænd frem.⁷⁵

Patronsystemets betydning for det danske samfund og dets udvikling kan kun fremtidige undersøgelser klarlægge. Følgende er derfor kun hypotetiske betragtninger. Umiddelbart tyder intet på, at kongemagten i det 16. og 17. århundrede konsekvent benyttede patronsystemet til at skabe trojanske heste i forhold til samfundsgrupper eller lokalområder i stil med, hvad Kettering har afdækket i Frankrig. Dette var ganske enkelt ikke nødvendigt af den simple grund, at der (måske bortset fra Hertugdømmerne) ikke fandtes nogen lokalt forankret magt eller selvbevidst oppositionsgruppe af betydning. Den norske adel var uddød, byerne var for uanselige og var blevet underkuet under Grevens Fejde, lensmænd kunne udskiftes, religiøse afvigere var uorganiserede og marginaliserede, og lokale privilegier og repræsentative organer ubetydelige eller ikke-eksisterende.

Mens patronsystemets betydning som instrument for udviklingen af den dan-

ske magtstat således lader til at have spillet en begrænset rolle, nuancerer patronssystemet vores forståelse af magtudøvelsen, ligesom det spiller en afgørende rolle i forståelsen af enkeltpersoners, grupper og lokalområders handlemuligheder. Dette gælder også i tiden efter indførelsen af enevælden. Med ophævelsen af den gamle adels nedarvede status og monopolisering af alle højere administrative embeder, øgedes muligheden for social mobilitet. Rang blev knyttet til embede, og den nye magtelite (hvoraf mange var emigranter) skyldte udelukkende kongen deres position.

Dette betød ikke, at patronssystemet forsvandt. Tværtimod indebar det, at såvel antallet af klienter som af potentielle patroner øgedes. Systemet blev fragmenteret, således at der udover kongen (og med undtagelse af skikkelser som Griffenfeld) ikke længere var patroner af samme statur som eksempelvis Christian 4.s kanslere. I stedet rummede kollegierne, hæren, domstolene mm. et utal af lavere rangerende patroner, og på det punkt svarer udviklingen til den, der er blevet afdækket for Frankrigs vedkommende. Kongen fungerede således uindskrænket som systemets top, men nedenunder fik systemet flere strenge. Skønt ansættelser utvivlsomt i højere grad knyttedes til faglige kvalifikationer, er der talrige eksempler på, at andre forhold gjorde sig gældende.⁷⁶ Set fra den enevældige kongemagts side var denne udvikling gunstig, for den indebar, at en opposition ikke længere kunne knyttes til et omfattende patronnet.

Med oprettelsen af amterne mistede lokalt forankrede patroner tilsyneladende deres magt, hvilket også påvirkede lokalsamfundet. Øystein Rian har eksempelvis modstillet lensmandens ofte beskyttende rolle overfor lokalsamfundet med amtmandens kontrollerende.⁷⁷ Lidt maliciøst kan man omformulere det som,

at mens lensmanden med nære bånd til en egn og de lokale embedsmænd på mafføs vis havde dækket over misbrug og rod i regnskaberne, strammede en ny og udefrakommende forvaltning med amtmanden i spidsen gevaldigt op.

Imidlertid var der andre områder, hvor lokale magthavere øgede deres muligheder. Det gjaldt statsmagtens afhændelse af patronatsretten til præstekald (*ius patronatus*),⁷⁸ og udliciteringen af skatteopkrævning og militærudskrivning.⁷⁹ Ligeledes var der som bekendt adskillige sammenfald mellem rollen som lensbesidder og amtmand.⁸⁰

I tiden før enevælden havde patronage været et diskret system, som det i almindelighed kun var antikt inspirerede humanister, der følte trang til at besynge. Efter 1660 og langt op i 1700-tallet bliver det mere eksplicit. Henvendelser til patroner indgår i flere af tidens brevmanualer.⁸¹ Christian Falster dedikerede ikke blot sit hovedværk *Amoenitates philologicæ* (Lærdoms Lystgård) fra 1729-32 til sin patron Christian Worm og sin velynder Hans Gram, men patronforholdet fremgår adskillige steder i teksten.⁸² I 1720'erne skrev Falster tillige et satirisk digt om patronage,⁸³ og også hos Holberg omtales patronssystemet ved flere lejligheder (Peder Paars 252). Og her skal man ikke tro, at det kun gjaldt forfattere. Som både Falsters og Holbergs livshistorie viser, var der betydeligt sammenfald mellem forfatterrolle og embede.

Med andre ord er der meget der tyder på, at patronssystemet herhjemme eksisterede i bedste velgående længe efter, at enevælden var indført og udviklingen af den moderne stat var påbegyndt. På det punkt adskiller Danmark sig ikke fra det meste af det øvrige Europa.

Hvornår patronssystemet mister sin vigtighed er derfor ikke godt at sige. Det er tydeligt, at det levede langt op i

1700-tallet. Dog skal man skelne mellem, hvornår patronage er en integreret del af systemet, eller blot et vedhæng til det. Mig bekendt er dette ikke blevet undersøgt. Mens nogle historikere helt har ignoreret patronsystemet, har patronforskerne til gengæld haft travlt med at påvise dets omfang og betydning og har ikke beskæftiget sig med dets marginalisering. Victor Morgan har gættet på, at det for Englands vedkommende sker i tiden omkring år 1800,⁸⁴ og umiddelbart virker denne tidshorisont også plausibel, når det gælder danske forhold.

Institutionaliseringen i alle dele af samfundet og det borgerlige meritokrati fortrænger den kultur, der lå til grund for patron-klient forholdet. Elementer af den eksisterer endnu i de fleste samfund, men netværkene bliver mere skjulte. Forfattere dedikerer ikke længere deres værker til patronerne, og embedseksaminer og professionalisering indskrænker velynderens muligheder for at tilgode sine protegéer.

Noter

1. Denne artikel er udsprunget af arbejdet med min afhandling "Muses and Patrons. Cultures of Natural Philosophy in Seventeenth-Century Scandinavia" (2004). Jeg vil gerne takke Peter Henningsen, Gunner Lind og Sebastian Olden-Jørgensen for at læse et udkast til artiklen og komme med værdifulde forslag.
2. A. Wallace-Hadrill (red.): *Patronage in Ancient Society*, 1989. For patronsystemets betydning i det romerske handelsliv, se Peter Fibiger Bang: *Aristokrati og handel i statusmodellen*, *Historisk Tidsskrift* 97:1, s. 1-28; R. Syme: *The Roman Revolution* (1939) er et berømt og kontroversielt eksempel på brug af klientsystemet.
3. Se G.F. Lytle & S. Orgel (red.): *Patronage in the Renaissance*, 1981.
4. En fremragende artikel om den manglende kobling mellem patronstudier og periodens øvrige historiografi er Heiko Droste: *Patronage in der Frühen Neuzeit – Institution und Kulturform*, *Zeitschrift für Historische Forschung* 30:4, 2003, s. 555-590.
5. De væsentligste bidrag til diskussionen er samlet i Trevor Aston (red.): *Crisis in Europe, 1560-1660*, 1965, og Geoffrey Parker og Lesley M. Smith (red.): *The General Crisis of the Seventeenth Century*, 1978. For en opsummering af diskussionen efter 1970, se Erling Ladewig Petersen: *1600-tallets kriser i Europa*, *Historisk Tidsskrift* 94:2, s. 337-349.
6. Peter Burke (red.): *New Perspectives on Historical Writing* (2. udg., 2001); id: *Varieties of Cultural History*, 1997; Georg G. Iggers: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Vergleich*, 1993 (udv. engelsk udgave: *Historiography in the Twentieth Century*, 1997); Lynn Hunt (red.): *The New Cultural History*, 1989; Jacques Le Goff: *La nouvelle histoire*, 1978.
7. For en kritik af reduktionismen i det marxistiske historiesyn se Yves Durand: *Clientèles et fidélités dans le temps et dans l'espace, Hommage à Roland Mousnier. Clientèles et fidélités en Europe à L'Époque moderne?*, 1981, s. 3-24. Marxister svarede igen med at stemple patronforskning som et fundamentalt konservativt projekt, se M. Gilsenan: *Against Patron-Client Relations*, E. Gellner & J. Waterbury (red.): *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, 1977, s. 167-183.
8. Se S.N. Eisenstadt & L. Roniger: *Patrons, clients and friends*, 1984.
9. Marcel Mauss: *Essai sur le don*, *Année Soci-*

- ologique (seconde série) 1, (1923-24), s. 30-126; genoptrykt i Claude Lévi-Strauss (red.): *Sociologie et Anthropologie* (2. udg, 1980), s. 145-279; dansk oversættelse Gaven (2000); Natalie Zemon Davis: *The Gift in Sixteenth-Century France*, 2000.
10. Frederick C. Lane: *Profits from Power. Readings in Protection Rent and Violence-Controling Enterprises*, 1979; Niels Steensgaard: *Violence and the Rise of Capitalism*. Frederick C. Lane's Theory of Protection and Tribute, *Review* 5 (1981); Antoni Maczak: *Der Staat als Unternehmen. Adel und Amtsträger in Polen und Europa in der Frühen Neuzeit*, 1989.
 11. Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation, 1939 og Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, 1969.
 12. En fyldig introduktion til Gramsci er James Martin (red.): *Antonio Gramsci. Critical Assessments of Leading Political Philosophers* vol. 4, 2002.
 13. Se Patrician O'Brien: *Foucault's History of Culture*, Lynn Hunt som ovenfor anført, s. 25-46; Georg Iggers som ovenfor anført, s. 97-117.
 14. Anton Maczak (red.): *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*, 1988; Hans-Heinrich Nolte (red.): *Patronage and Klientel. Ergebnisse einer polnisch-deutschen Konferenz*, 1989, samt Ronald G. Asch & Adolf M. Birke (red.): *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age*, 1991.
 15. En fortegnelse over patronforskningen og diverse kilder findes på <http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/index.htm>.
 16. Wolfgang Reinhard: *Freund und Kreaturen. 'Verflechtung' als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*, 1979.
 17. Sharon Kettering: *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France*, 1986.
 18. Linda Levy Peck: *Court Patronage and Corruption in Early Stuart England*, 1991.
 19. Således har de såkaldte revisionister betonet patronsystemets betydning i Stuart-England og for udbruddet af borgerkrigen. Se Theodore Rabb og Derek Hirst: *Revisionism Revised: English Stuart Parliamentary History, Past and Present* 92, 1981, s. 55-99.
 20. Helmut G. Koenigsberger: *Patronage, Clientage and Elites in the Politics of Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange*, Maczak (1988) som ovenfor anført, s. 127-148.
 21. Sharon Kettering: *Patronage and Politics during the Fronde*, *French Historical Studies* XIV, 1986; Robert Descimon: *Qui étaient les Seize. Mythes et réalités de la Ligue parisienne 1585-1594*, 1983.
 22. Danneskiold som anført i note 1 beskriver Bartholin-familiens patronhistorie o. 1610-1670; Mario Biagioli: *Galileo, Courtier. The Practice of Science in the Culture of Absolutism*, 1993; id.: *The Anthropology of Incommensurability. Studies in History and Philosophy of Science* 21:2, 1990, s. 183-209; Kurt Bruce T. Moran (red.): *Patronage and Institutions*, 1991; Med hensyn til Tycho Brahe, se J. R. Christianson: *On Tycho's Island. Tycho Brahe and his Assistants 1570-1601*, 2000; Alex Wittendorff: *Tyge Brahe*, 1994.
 23. Danneskiold som anført i note 1, s. 310-315, 321-364, 408ff.
 24. Ved Lancaster University i England kører frem til 2006 et forskningsprojekt om forholdet mellem videnskab og patronsystemet i det 16. og 17. århundrede England.
 25. Maczak (1991) som ovenfor anført, s. 326.
 26. Heiko Droste: *Språk och livsform: patronage i 1600-talets Sverige*, *Scandia* 64, 1998, s. 28-54; Fabian Persson: *Servants of Fortune. The Swedish Court Between 1598 and 1721*, 1999; Id.: *En hjälpande hand. Principielle aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden*, *Scandia* 59, 1993, s. 49-70 og *Att leva på hoppet – om den misslyckade klient*, (svensk) *Historisk Tidskrift* 1992:3, s. 316-329. Magnus von Platen (red.): *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, 1988, nummer en række interessante og principielle bidrag.
 27. John T. Lauridsen: *Krig, købmænd og kongemagt*, 1999, især s. 208-224; H.V. Gregersen: *Niels Heldvad*, 1967, findes i både dansk og tysk udgave; Gunner Lind: *Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720*, Tim Knudsen og Ditlev Tamm (red.): *Dansk Forvaltningshistorie* bd. 1, 2000; Id.: *Great Friends and Small Friends. Clientelism and the Power Elite*, Wolfgang Reinhard (red.): *Power Elites and State Building*, 1996, s. 123-147; Id.: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, 1994; Sebastian Olden-Jørgensen: *Peder Griffenfeld og brødrene Resen. En historie om klientelisme og lidt om Atlas Danicus*, Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske*, 2000, s. 171-180; Id.: *Kun navnet er tilbage. En biografi om Pe-*

- ter Griffenfeld, 1999.
28. Karl Peder Pedersen: Den gode forbindelse, *Personalhistorisk Tidsskrift* 117, 1997, s. 143-159; Birgit Bjerre Jensen: Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730, 1987, især s. 192-200; Lars N. Henningsen: J. H. E. Bernstorff som patron, Aa. Andersen, P. Ingesman & E. Ulsig (red.): *Festskrift til Troels Dahlerup*, 1985, s. 295-305; Grethe Ilsøe: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelser til kgl. retsbetjent- og magistratsembede 1735-65*, 1978.
 29. Henrik Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*, 1999; Øystein Rian: *State, Elite and Peasant Power in a Norwegian Region, Bratsberg County in the 17th Century*, Leon Jespersen (red.): *A Revolution from Above? The Power State of the 16th and 17th Century Scandinavia*, 2000, s. 183-247.
 30. J. R. Christianson som ovenfor anført; Peter Zeeberg: *Tycho Brahes brug af latindigtningen*, 1993; Id.: *Tycho Brahes Urania Titani*, 1994; Id.: *Heinrich Rantzau – A Bibliography*, 2004; Jole Shackelford: *Paracelsianism and Patronage in Early Modern Denmark*, Kurt Bruce T. Moran som ovenfor anført, s. 85-110.
 31. Jf. kritikken af magtstatsforskningen i Hans Henrik Appel som ovenfor anført, s. 24-27.
 32. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700*, *Dansk social historie* 3, 1980; Gunner Lind (2000) som ovenfor anført.
 33. Der er dog eksempler på regulære kontrakter mellem patron og klient, se Leon Jespersen: *Otte Skeels rejseinstruks 1652. Adel, uddannelse og standsfunktion under adelsvælden*. *Historie* 1994, s. 249-272.
 34. Om brugen af begrebet 'ven', se N. Zemon Davis, 2000, s. 30ff. og Guy Fitch Lytle: *Friendship and Patronage in Renaissance Europe*, F.W. Kent and Patricia Simons (red.): *Patronage, Art, and Society in Renaissance Italy*, 1987.
 35. Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*, 1964.
 36. Jacques Derrida: *Donner le temps*, 1991; S. N. Eisenstadt: *Some Analytical Approaches to the Study of Patronage*, Verena Burtolter: *The Patronage System*, 1976.
 37. N. Zemon Davis som ovenfor anført, s. 73-109 diskuterer spørgsmålet. Hans Henrik Appel hæfter sig ved, at menneskelige relationer i Skast var "ekstremt monetariserede", også når det gjaldt tjenesteydelser. Alt blev gjort op i pengeværdi; Hans Henrik Appel som ovenfor anført, s. 235.
 38. Prins Christian (V.s) breve, II, s. 52f.
 39. Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve IV, s. 285; Prins Christian (V.s) breve, II, s. 52f., 207f., 739.
 40. Eisenstadt & Roniger som ovenfor anført.
 41. Se f.eks. Chr. Gorm Tortzen m.fl. (udg.): *Liber compositionum. Christian IV's latinske brevstile 1591-1593*, 1988, nr. 18.
 42. Niels Heldvad: *En Ny oc Skøn Formularbog*, 1625, s. G[vir]; bogen blev genoptrykt i 1650 og 1666. *Formler for en bønsskrivelse - et epistola gratulatoria eller petitoria - fandtes ligeledes i Erasmus' De conscribendis epistolis*, der bl.a. blev anvendt i retorikundervisningen ved Københavns Universitet.
 43. Sebastian Olden-Jørgensen (2000) som ovenfor anført, s. 172; H.D. Schepelern (udg.): *Breve til og fra Ole Worm*, 3 bd. (1965-68), f.eks. I, s. 248f.
 44. Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001., s. 500ff.; N. Zemon Davis: *Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France*, *Transactions of the Royal Society* 5, ser. 33, 1983, s. 69-88.
 45. Peter Zeeberg, *Neo-Latin poetry in its social context. Some statistics and some examples from sixteenth-century Denmark*, O. Merisalo og R. Sarasti-Wilenius (red.): *Mare Balticum – Mare Nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea, 1500-1800*, 1994, s. 9-21.
 46. Niels Heldvad som ovenfor anført.
 47. Johann Arndt: *Liber naturæ eller Naturspeyel. Hvorledis Verden som Naturens store Bog vidner om Gud*, 1618. Syv år senere gentog Jens Jensen Odense kunstsstykket ved at oversætte Arndts hovedværk "Paradjsis Vrtegaard" (1625) og ligeledes tilegne den Kirsten Munk.
 48. Anders Kjeldsen Tybo: *Absalon (1618)*. Der til kan nævnes Laurits Nielsen Asserous: *Inscriptionum selandicarum-daniæ antigrapha (1621)*, ligeledes tilegnet kansleren.
 49. *Danneskiold* som anført i note 1, s. 220-226, 326-328.
 50. Bertel Knudsen Aquilonius: *Liberti Aliqvo-ni Interlvdia et Diatribæ*, 1641 til Christian Thomsen Sehested.
 51. Sharon Kettering: *Brokerage at the court of Louis XIV*, *The Historical Journal* 36, 1993, s. 69-87; A. G. R. Smith: *Servant of the Cecils. The Life of Sir Michael Hicckes*, 1977, beskriver en patronmægler.
 52. S. Birket Smith (udg.): *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi, 1885/1974*.
 53. Se f.eks. *Melanchtsnons brev til kansler Johan*

- Friis på vegne af en student i Dansk Litteraturhistorie bd. 2, 1983, s. 376.
54. Livlægen Petrus Severinus fungerede således som mægler for adskillige lærde som Cort Aslaksson og Thomas Fincke, såvel som købmanden Mikkil Vibe, Peder Hegelund og talrige andre fra sin hjemby Ribe. En kunstner, der givetvis også fungerede som mægler, var maleren Karel van Mander, hvis hus var samlingssted for mange lærde. Uheldigvis har hans biograf ikke haft øjnene åbne for hans rolle i patronsystemet; P. Eller: Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-1682 (1971), s. 219-265.
55. Se Danneskiold som anført i note 1.
56. Kortet findes på KBK 4100-0-1605: Indicatio Gronlandie. Standardværket om Resen, B. Kornerups: Biskop Hans Poulsen Resen bd. 1-2, 1928-68, nævner ikke kortet, hvorfor det heller ikke er omtalt i artiklen i Dansk biografisk Leksikon. Om kongens beskyttelse af Resen, se f.eks. A. Andersen (udg.): Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644, 1964, s. 32-33.
57. Se Ludgera Vogt og Arnold Zingerle (red.): Ehre. Archaische Momente in der Moderne, 1994; Kristen B. Neuschel: Word of Honor. Interpreting Noble Culture in Sixteenth-Century France, 1989; Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft (5. opl., 1976), s. 533-537; Peter Henningsen: Den bestandige maskerade. Standsamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnête kultur, Historisk Tidsskrift 101:2, s. 313-344.
58. Victor Morgan som ovenfor anført, s. 99-102. Ligesom på en række andre områder, gælder det for patronsystemet, at historikeres generelle opdeling i middelalder – og renaissancehistorikere vanskeligere forståelsen af udviklingen på tværs af perioderne, se dog Gunner Lind (1996) som ovenfor anført, 132ff.
59. Thorstein Veblen: The Theory of the Leisure Class, 1888; Kwartalnik Historii Kultury Materialnej rok. XXX, nr. 1, 1982 indeholder bidrag om emnet af bl.a. Erling Ladewig Petersen (Danmark) og Peter Burke (Italien), samt fransk-sprogede artikler af flere polske historikere. Se også Karen Arup Seip: Jordegods og gyldne kjeder, Fortid og Nutid bd. 2, 1998, s. 106-138.
60. Den mest betydningsfulde og plagierede af disse var Baldesar Castiglione: Il cortegiano, 1528, som findes i en moderne engelsk oversættelse (The Courtier); se også Peter Burke: The Fortunes of the Courtier, 1995.
61. Felicity Heal: The Idea of Hospitality in Early Modern England, Past & Present 102, 1984, s. 70; Peter Englund: Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden, 1989.
62. Michael Foucault: Truth and Power, Colin Gordon (red.): Power – Knowledge, 1980, s. 109-133.
63. Definition af Antoni Maczak: From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Asch & Birke som ovenfor anført, s. 315f.
64. Se Lauridsen (1999), s. 223f; Bjørn Poulsen: Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger. Fortid og Nutid 1994:3, s. 233; Bue Kaae (udg.): Peder Hegelunds almanakoptegnelse, I (1976), s. 90, 158; Helge Søgaard (udg.): Rasmus Pedersen Thestrups stambog (1972), s. 34f., 75.
65. I Nederlandene i 1560'erne stod regeringen i Bruxelles og lokale magnater som Huset Orange således for hver deres patronsystem, men kunne dog også samarbejde og bistå hinandens klienter, se Koenigsberger (1988).
66. M. Kallinen: Change and Stability. Natural Philosophy at the Academy of Turku 1640-1713, 1995.
67. I Ribe var mindst syv af rådsmedlemmerne, heraf tre borgmestre, i perioden 1545-1660 tidl. slotsskrivere, slotsfogeder og herskabsfogeder. Her rejser spørgsmålet sig, i hvilket omfang de fortsat opretholdt klientforholdet til patronen. Iflg. købstadsforordningen af 1619 skulle borgmestre og råds mænd formelt set vælges af lensmanden. For Assens er det blevet påvist, at Jørgen Brahe udøvede en betydelig indflydelse på rådet. Allerede før 1660 blandede kongen sig undertiden direkte i byrådsvalg, mens det for Ribes vedkommende kun er i 1575 og 1602, at lensmandens direkte indgriben kan stadfæstes; Se Larsen (1965), især kap. IX; Degn (1981), s. 344ff.
68. Øystein Rian som ovenfor anført, s. 196ff.
69. Se f.eks. Sebastian Olden-Jørgensen (2000) som ovenfor anført, s. 173f.
70. Det er blevet beregnet, at det hændte i mindst 50 pct. af tilfældene i 1500-tallets Europa, se Helmut G. Koenigsberger & George L. Mosse: Europe in the Sixteenth Century, 1968.
71. Victor Morgan: Some Types of Patronage, Maczak (1988) som ovenfor anført, s. 91-116.
72. Colin Imber: The Ottoman Empire 1300-1650, 2002; Jane Hathaway: The politics of households in Ottoman Egypt. The Rise of the Qazdaglis, 1997; Karen Barkey: Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Cen-

- tralization, 1994; J. H. Elliott: *Imperial Spain 1469-1716*, 1988; H.G. Koenigsberger: *The Habsburgs and Europe 1516-1660*, 1971.
73. Se f.eks. Johannes Kunisch: *Absolutismus. Europäische Geschichte vom Westfällischen Frieden bis zur Mitte des Ancien Régime*, 1999; Charles Tilly (red.): *The Formation of National States in Western Europe*, 1975; Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State*, 1974.
74. Sharon Kettering (1986) som ovenfor anført.
75. Fabian Persson: *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721*, 1999, s. 205ff.
76. Det gælder eksempelvis de tjenere, teologiske studenter og underofficerer, der blev udnævnt til retsbetjente; se Kai Fr. Hammerich: *Den danske dommerstand under enevælden*, 1931, s. 23ff.; Grethe Ilsøe som ovenfor anført, s. 86-89.
77. Øystein Rian (2000) som ovenfor anført, s. 199.
78. Jesper Thomassen: *Kronens afhændelser af dens fynske ius patronatus 1646-1698*, *Historie* 1994, s. 61-89; Gabriel Thulim: *Utredning rörande Patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohus-län*, 1901; C.T. Engelstoft: *Om beskikkelse af kirkens tjenere i den danske kirke fra reformationen til vore tider*, *Theologisk tidsskrift* bd. 5-6, 1841-42.
79. Birgit Løgstrup: *Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede*, *Bol og by* 1985, s. 21-58; Id.: *The Landowner as Public Administrator. The Danish Model*, *Scandinavian Journal of History* 9:4, 1984, s. 283-312.
80. Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, 1983.
81. J. G. A. Placius: *Efter nu brugelig Maade vel indrettede Breve-Bog, 1757*; Johannes Finkenhagen: *Anmerkninger over den Kunst at skrive et godt Brev, 1749*; C. F. Gellert: *Breve, tillige med en praktisk Afhandling om den gode Smag i Breve, 1762*, oversat fra tysk.
82. Chr. Falster: *Amoenitas philolicæ sives discursus varii, 1729-32*; dansk oversættelse ved Jørgen Olrik: *Lærdoms Lystgaard* bd. 1-3, 1919-20.
83. Chr. Falster: *Den uforsvarlige Recommendation*, Aage Schjøttz-Christensen (udg.): *Christian Falsters Satirer, 1720-42*, 1982.
84. Kurt Bruce T. Morgan som ovenfor anført.

Kulturmiljøregistrering – i praksis

Af Per Grau Møller, Morten Stenak og Mette Ladegaard Thøgersen

Fortid og Nutid, september 2005, s. 192

Artiklen omhandler kulturmiljøer og den metode til registrering af kulturmiljøer, der blev udviklet som en del af projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark i perioden 2003 og 2004. Først gennemgås baggrunden for kulturmiljøbegrebet, og med udgangspunkt i amternes hidtidige udpegningspraksis anskueliggøres begrundelsen for at beskæftige sig med emnet og behovet for at udvikle en operationel registreringsmetode, der kan sikre et stringent og ensartet grundlag for udpegning af kulturmiljøer. Så diskuteres og præciseres begrebet kulturmiljø, hvilket leder over i en præsentation af den udviklede registreringsmetode. Det gøres med fokus på metodiske og kildemæssige problemer ved arbejdet med kulturmiljøer og de konkrete erfaringer, som er indhøstet i forbindelse med arbejdet. Endelig diskuteres de videre perspektiver for at bruge metoden og potentialet for at udvikle den yderligere.

Per Grau Møller, f. 1955. Cand.mag. i historie og middelalderarkæologi, lic. phil. 1988 i historie fra Odense Universitet med afhandlingen *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*, lektor i kulturhistorisk kartografi ved Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, leder af det tværfaglige forskningscenter Foranderlige Landskaber 1997-2001 og af projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark 2003-04, har bl.a. bidraget til og redigeret m. Vivian Etting *De kulturhistoriske interesser i Landskabet*, 1997 og skrevet artiklen "Kulturmiljøregistrering" i *Fortid og Nutid* 2001.

Morten Stenak, f. 1971. Cand. scient. i kulturgeografi, ph.d. i historie fra Syddansk Universitet 2003 med afhandlingen *De inddæmmede landskaber*, som indgik i det Strategiske MiljøforskningsProgram II Foranderlige Landskaber. Ansat som forskningsadjunkt ved Syddansk Universitet 2003 med projekt om de udtørrede søers historiske geografi og deltog i 2004 i projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark. Nu ansat i Vejle Amt som kulturmiljømedarbejder.

Mette Ladegaard Thøgersen, f. 1975. Cand. mag. i lokalhistorie, 2003. Ansættelse som kulturmiljømedarbejder i Vejle Amt. Herefter ansat som forskningsassistent på projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark frem til januar 2004. Har siden været ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse ved Syddansk Universitet i Odense med et projekt om de rurale byer i Danmark.

Indledning

Kulturmiljø er blevet et begreb, som den kulturhistoriske verden (museerne) og planlægningssektoren har skullet for-

holde sig, siden den daværende miljøminister Svend Auken i juli 1994 lancerede det i en kronik. Lige siden har der været afholdt mange konferencer, møder og forskningsprojekter, hvor kul-

turmiljø har været på dagsordenen. Det tilsiger, at det er et relevant og vedkommende begreb – ikke bare for fagfolk og planlæggere, men også for politikere og den menige borger. Men er der klarhed over, hvad der menes med kulturmiljø, eller har hver sin opfattelse og definition heraf? I mange sammenhænge synes sidstnævnte at være tilfældet. I 2002 fik en forskergruppe ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse ved Syddansk Universitet bevilget midler til et projekt med titlen *Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark* for perioden 2003-04 fra *Statens humanistiske Forskningsråd*. Det var under puljen *Digitalisering af Kulturarven* (finansieret af UMTS-midler¹). Et af målene i projektet var at skabe et metodisk grundlag for registrering af kulturmiljøer, og det vil denne artikel handle om.

Kulturmiljøet er blevet lanceret som et nyt begreb – i hvert fald inden for planlægningssektoren. Det er det også, når man ser på de temaer, som planlæggerne har skullet arbejde med i regionplanerne, og de redskaber, som man kunne bruge til at følge op på eventuelle udpegninger (hvor der endnu ikke er fundet adækvate redskaber). På den anden side har de forskellige projekter (især *Kulturhistorien i Planlægningen*) lagt op til, at eksisterende registreringer og planlægningsmateriale kunne og skulle bruges i arbejdet med kulturmiljøer. Spørgsmålet er imidlertid, om dette materiale, som er blevet til i andre sammenhænge og med andre udgangspunkter, er relevant for brug til arbejdet med kulturmiljøer og eventuelle udpegninger heraf?

Kulturmiljø kan opfattes (og er blevet det) som det brede begreb: alt menneskeskabt i landskabet, og som det strategiske, politiske begreb: de udpegede enheder (i regionplaner). Det første bunder i kulturlandskabsstudier og er egentlig grundforskningsbaseret. Det

andet er det i sidste ende politisk betingede valg af, hvilke miljøer man vil beskytte, bevare og udvikle for fremtiden. Men kan det fagligt forsvares at gå til det sidste uden først at have et ordentligt fagligt grundlag at gøre det på, dvs. uden at basere det på forskningsmæssigt funderede registreringer? Og kan man bruge forskningen i denne sammenhæng, uden at der først skal udvikles store årelange grundforskningsprojekter – og så er horsemor, forstået som den politiske og administrative interesse, vel død for længst? Med andre ord: kan forskningen rettes så strategisk, at man med forskningslignende metoder (typologier og systematik) og alligevel inden for en overskuelig tidshorisont kan bibringe relevant materiale til brug for forvaltning både på de kulturhistoriske museer og i amterne? Det er nogle af de hovedspørgsmål, som vi havde sat os for at løse i dette projekt, og som vi specielt skal fokusere på her.

Baggrund

Det strategiske grundlag og de faglige ledetråde for amternes udpegninger blev udarbejdet 1996-1999 af den tværgående gruppe Kulturhistorien i Planlægningen, nedsat af Skov- og Naturstyrelsen. I 1999 klargjorde den statslige udmelding til regionplanrevision 2001, at kulturmiljøet skulle inddrages i de nye regionplaner, og udstak rammerne herfor.² Rapporten om *Opbygning af viden på kulturmiljøområdet* gjorde det klart, at området bl.a. skulle løftes ved øget strategisk forskning.³ Forskningscentret *Foranderlige Landskaber* 1997-2001 var en direkte udløber af denne erkendelse.⁴ Sideløbende udarbejdede Skov- og Naturstyrelsen tre rapporter: *De kulturhistoriske interesser i landskabet* er en kortfattet tematisk opsamling

af den eksisterende viden om en stribe mere eller mindre veldefinerede kulturmiljøtyper.⁵ Med baggrund i erfaringer fra to pilotprojekter om registrering og udpegning indenfor Esbjerg og Roskilde museers ansvarsområder udgav Skov- og Naturstyrelsen rapporten *Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen*.⁶ For særligt at konceptualisere ressourceudnyttelsen fra 1000-1800 udgav styrelsen endvidere *Kulturhistorisk inddeling af landskabet* – den såkaldte bygdeinddeling.⁷ Disse rapporter må anses som de tre faglig-strategiske hjørnesten i vejledningen af amternes kulturmiljøarbejde.

Endelig udgav Forskningscentret for Skov- og Landskab *Indikationer for kulturmiljø og landskab under forandring*, der var et forsøg på at skitsere en metode for evaluering og overvågning af kulturmiljøet ud fra eksisterende og let tilgængelige, som vi kender det fra natur- og miljøovervågningen.⁸ Her konkluderes, at der er behov for meget mere præcise definitioner af kulturmiljøernes værdi, hvis man ønsker at kunne foretage enkle evalueringer af udviklingen i deres bevaringstilstand.

Men netop kulturmiljøværdierne, kulturmiljøbegrebet og dets indhold er flertydigt og har naturligvis været genstand for faglige diskussioner. Arkæologer, historikere, etnologer, geografer og (landskabs)arkitekter har tolket begrebet med forskellig vægt på landskabets antikvariske, æstetiske og narrative indhold. Skulle vægten lægges på de materielle eller immaterielle værdier i landskabet?⁹ Rapporterne fra Skov- og Naturstyrelsen foreslog begge dele for at tilgodese mangfoldigheden af interesser i udvalgsarbejdet, i amter og på museer. Denne mangfoldighed afspejles også i de regionale faglige kulturmiljøråd, der blev oprettet i 1997, som en gruppe af "vagthunde" bestående af repræsentan-

ter fra det regionale/lokale politiske niveau, museerne, amterne og interesseorganisationer.

Amternes udpegninger

Tolv ud af fjorten amter udpegede kulturmiljøer til regionplanen 2001. Storstrøms amt nåede kun at udpege miljøer på Falster, og Ringkøbing amt gjorde det af en eller anden (formentlig politisk) årsag slet ikke. Udpegningerne afspejler ikke kun de vejledende rapporters vide rammer og forskellige faglige tilgange. De præges også af mangel på systematisk viden og enighed i tolkningen af de mange kulturmiljøtyper og stærkt politisk indflydelse på de faglige anbefalinger.

I forbindelse med regionplanen 2001 blev der udpeget i alt 2310 kulturmiljøer i hele landet, hvilket svarer til, at ca. 10,5 % af Danmark er "værdifulde kulturmiljøer". Tallene er dog lidt usikre, idet nogle punkter indgår i større arealafgrænsninger, og nogle miljøer overlapper indbyrdes. Langt hovedparten er arealudpegninger, og kun en mindre del er punkt- eller linieudpegninger. Antallet af miljøer varierer ganske betydeligt fra amt til amt, færrest i Sønderjylland og Ribe med henholdsvis 54 og 59, flest i Frederiksborg med 300 regioner og 72 punkter. Der er også stor forskel mellem udpegningernes dækningsgrad i amterne. Her ligger Fyn og Vejle i bunden med kun 6 og 8 %, mod topscoreren Roskilde amt, hvor hele 46 % af amtet er udpeget som værdifuldt eller særlig værdifuldt kulturmiljø. Man kan spørge sig selv, om det overhovedet er relevant at udpege næsten halvdelen af et amt. Det må alt andet lige medføre en udvanding af beskyttelsen, og håndhævelsen må give store administrative byrder. Det er interessant, at de tre hovedstadsamter

Tabel 1: Skematisk sammenstilling af hovedresultaterne ved sammenligning af amternes kulturmiljøudpegninger fra 2001. Undersøgelsen har taget udgangspunkt i amternes kulturhistoriske GIS-temaer, regionplanafsnit om kulturhistorien og særrapporter om kulturmiljøer eller kulturhistoriske interesser.

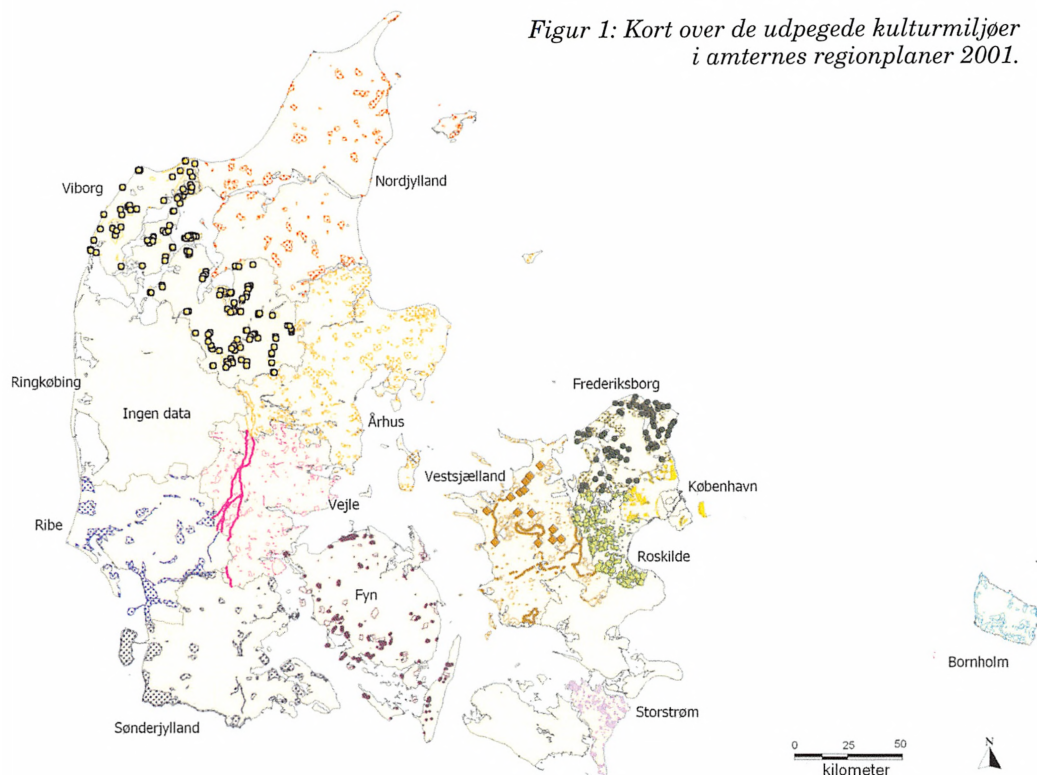
Amt	Kulturmiljøer antal			Kulturmiljøer areal		Dokumentation	Særligt fokus
	region	linie	punkt	km ²	% af amt		
København	41	9	29	148,9	29	kun GIS	landsbyer
Frederiksborg	300		72	374,8	29	kun GIS	oldtid, landsbyer, fiskerlejer
Roskilde	172			410,7	46	særrapport	landsbyer, hovedgårde
Vestsjælland	211	12	14	415	14	særrapport	landsbyer, hovedgårde, stationsbyer
Bornholms RK	67			134,9	23	RP oversigt	oldtid
Storstrøm (Falster)	237			122,8	4	særrapport	nedlagte landsbyer
Fyn	140			193,3	6	gl. særrapport	oldtid, landsbyer, hovedgårde
Sønderjylland	54			450,6	12	RP oversigt	grænsemiljøer, befæstningsanlæg
Ribe	59			415,8	13	RP oversigt	markmiljøer
Vejle	243	10		244,7	8	særrapport	oldtid, landsbyer, bygninger
Ringkøbing	-	-	-	-	-	hensigt 2003	
Århus	283			597,6	13	særrapport	KIP
Viborg	51		199	603,5	15	RP oversigt	landsbyer
Nordjylland	107			387,6	6	RP oversigt	oldtid, landsbyer, kystkultur
Hele landet	1965	31	314	4500,2	10,5		

har udpeget det relativt største areal. Spørgsmålet er, om det reelt afspejler en høj bevaringsgrad, eller om det er et strategisk forsøg på at styre/begrænse byvækst og infrastrukturanlæg i storbyens periferi?

I regionplanerne 2001 er kulturhistorien alle steder levnet mere spalteplads, men kun i Roskilde, Vestsjælland, Århus, Vejle og Storstrøm (Falster) er der udgivet særrapporter med beskrivelse af kulturmiljøernes indhold (og trusler/sårbarhed).¹⁰ I andre amter, f.eks. Bornholms, Nordjyllands, Viborg og Sønderjyllands, er de udpegede kulturmiljøer listet op som en del af regionplanens afsnit om kulturhistorien. Endelig er der amter, hvor de enkelte miljøer overhovedet ikke nævnes, men alene kan identificeres i regionplanens kortbilag, enten under betegnelsen "kulturmiljø" eller "kulturhistoriske interesser". Dette er sket til trods for, at hvert enkelt udpeget kulturmiljø burde være ledsaget af en beskrivelse af grundlaget for udpegningen, de historiske hovedtræk, bevarings-

tilstand samt mål, sårbarhed og evt. behov for tiltag. En sådan beskrivelse er en afgørende forudsætning for varetagelsen af de værdifulde kulturmiljøer.¹¹

Det varierende dokumentationsniveau afspejles også i de GIS-temaer, som er udarbejdet i forbindelse med udpegningen (GIS = Geografisk Informations-System, computerprogrammer, der kan håndtere kort og databaseoplysninger). GIS-temaerne tjener i mange amter tilsyneladende kun et rumligt administrativt formål, som et madpapir-lag. Databaseleens potentiale for indtastning af korte systematiske oplysninger til hjælp for sagsbehandlingen udnyttes kun i meget begrænset omfang, bedst i Sønderjylland og Viborg. Flere grundlæggende informationer om de enkelte miljøers navn, periode, type, afgrænsning og trusler er mange steder ganske fraværende. Tid til registrering og dokumentation har antageligt ikke haft tilstrækkelig høj politisk og økonomisk prioritet. I mange amter har der derfor også været tale om høj grad af genbrug eller revitalisering af

Figur 1: Kort over de udpegede kulturmiljøer i amternes regionplaner 2001.

fredningsplanlægningens registreringer fra midten af 1980'erne.¹² Som supplement har nogle amter i samarbejde med kulturmiljørådene iværksat registreringer af enkelte kulturmiljøtyper. I Fyns og Nordjyllands amter er der udarbejdet rapporter om kystkulturmiljøer, og i Frederiksborg indgår fiskerlejer som et særskilt punkt-GIS-tema.

Det er kendetegnende, at viden om historisk tids kulturmiljøer (ca. 1000-2000) er noget mangelfuld, hvorfor man har måttet prioritere hårdt i forhold til, hvilken viden der kunne indsamles inden for de snævre tidsmæssige og økonomiske rammer. Men ny viden baseret på gamle registreringer bliver ikke nødvendigvis til brugbar kulturmiljøviden, som må forudsætte en særlig systema-

tisk tilgang og registrering (jf. afsnittet om definition nedenfor). Særligt vil det ramme den nyeste tid (1800-2000), som heller ikke forskningsmæssigt er særlig godt dækket ind eller afklaret.

Linieudpegningerne er alene knyttet til infrastruktur, i København "historiske vejstrækninger", i Vestsjælland både gamle veje og nedlagte jernbanelinier og i Vejle hærvejsforløb. De "gamle typer", landsbyer, hovedgårde og til dels vandmøller, er godt repræsenteret i samtlige amtslige udpegninger. I Københavns, Frederiksborg, Vestsjællands og Viborg amter er landsbyerne endda registreret i et særskilt punkt- eller buffer-GIS-tema. I Fyns amt er hovedgårde og landsbyer registreret særskilt (som ejerlav), og i Storstrøm amt (på Falster) er nedlagte

landsbyer sågar udpeget. Denne særlige opmærksomhed hænger sammen med det forholdsvis høje vidensniveau, man har opnået gennem årtiers forskning, og peger åbenlyst på behovet for at iværksætte tilsvarende forskning i nyere tids landskabs- og bebyggelseshistorie. Der er ingen tvivl om, at museerne har været en betydningsfuld samarbejdspartner for amterne, hvis medarbejdere sjældent har en kulturhistorisk baggrund. Museerne har i vidt omfang kunnet yde den fornødne "ambulancetjeneste", om end den naturligt nok byggede på den enkelte inspektørs forhåndenværende viden og særlige faglige interesse.

Forskellige regionale fokuseringer gør, at mangfoldigheden af udpegede kulturmiljøtyper er ganske stor med klar vægtning af det egnesspecifikke, f.eks. marsk- eller grænseregionsmiljøer i Ribe og Sønderjylland. Men mangfoldigheden gælder også perioder og afgrænsning. Tolkningen af "et geografisk afgrænset område" fordeler sig i tre rumlige hovedgrupper: 1) Udpegning af et element (f.eks. et mejeri, en fægang), 2) udpegning af en helhed (et miljø, en type) bestående af flere elementer og 3) udpegning af et konglomerat bestående af flere dele eller helheder (en blanding af typer og perioder). Dette gør det uhyre vanskeligt at sammenligne kulturmiljøerne på tværs af amtsgrænserne, hvis man ønsker at prioritere miljøernes betydning i en lokal, regional og national målestok. Det skyldes ikke kun forskellige faglige tilgange til kulturmiljøbegrebet, men også varierende tolkning af kulturmiljøudpegningens anvendelse som planinstrument. Nogle steder er udpegningen tilsyneladende brugt til at fange bevaringsværdige bygninger eller bygningsmiljøer, som ikke var omfattet af bygningsfredning eller ikke beskrevet i kommuneatlas, der fortsat savnes for mange "landkommuner". Andre steder

som instrument til bevaring af (usynligt) arkæologisk kildemateriale, som forløber for de senere indførte kulturarvsarealer, f.eks. Nordjyllands, Vejle og Fyns amter. Væsentlige elementer som fortidsminder, sten- og jorddiger, kirker og ca. 9000 bygninger, er allerede beskyttet i henholdsvis museumsloven og bygningsfredningsloven. Hvorfor så udpege dem en gang til? Det kan naturligvis ikke undgås, at disse elementer i visse tilfælde vil indgå som dele af et kulturmiljø, men som hovedregel bør udpegningen vel sigte mod at sikre en helhed af landskabs- og bebyggelsesstrukturer, som ikke nyder lovfæstet beskyttelse andre steder. Her må man dog huske på, at kulturmiljøudpegningen *ikke* i sig selv medfører faste restriktioner. Bevaringen af kulturmiljøer skal dels ske ved omhyggelig, raffineret anvendelse af den eksisterende lovgivning og dels ved lokal formidling af bevaringsværdierne. Navnlig formidlingen lettes, hvis åbenlyst værdifulde (og allerede beskyttede) elementer indgår i miljøerne, og lægmand vil nok undre sig, hvis ikke de velkendte historiske miljøer er udpeget. Det mest oplagte eksempel på dette er kulturmiljøudpegningen af Jellinghøjene, kirken og runestenen, selvom miljøet også optræder på UNESCOs liste over verdens kulturarv.

Definition af kulturmiljø-begrebet

Kulturmiljø-begrebet er i projektet *Kulturbestanden i planlægningen* defineret som "et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".¹³ Umiddelbart minder det om en definition, som er hentet ind fra bygningsfredningsloven, hvor det drejer sig om at "værne landets ældre bygnin-

ger af arkitektonisk, kulturhistorisk eller miljømæssig værdi, herunder bygninger, der belyser bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".¹⁴ Denne definition er meget specifik på bygningsområdet og har en væsentlig udsagnskraft om indholdet. Når det gælder kulturmiljøet, er det en væsentlig del af definitionen, at der er tale om afgrænsede områder. Det tilsiger på den ene side, at man opererer med ret præcise afgrænsninger i landskabet og på den anden side, at det heller ikke er så store områder, at man kan tale om hele landskaber. Men når det gælder indholdet, forekommer det ikke at være særlig præcist. Umiddelbart siger det ikke noget om et (kultur)historisk indhold, blot at det skal afspejle en samfundsmæssig udvikling. Men det må være underforstået, at der tales om kulturhistoriske elementer og strukturer fra landskabet – dette fremgår især, når man tænker på den første publikation fra projektet *Kulturhistorien i Planlægningen*, som netop havde til hensigt at afdække de temaer, der kunne være tale om.

Men kan der opstilles yderligere krav til definitionen af kulturmiljøer, som gør, at begrebet bliver mere entydigt, og som samtidig gør det operationelt at arbejde med – således at man undgår at havne i en situation, hvor hvert amt arbejder med hver sin definition og metode til forståelse og udfyldning af kulturmiljøbegrebet? Et af de krav, der kan opstilles, er at søge en funktionel sammenhæng inden for det afgrænsede miljø. Det, der binder elementerne sammen inden for miljøet, må være en funktionel sammenhæng samtidig med, at de geografisk ligger tæt samlet. Det er karakteristisk for menneskeskabte elementer i landskabet, at de er skabt i en historisk situation, som en flerhed af mennesker har været underkastet, og som medfører, at der

bliver skabt tilsvarende elementer og strukturer andetsteds (hvor de samme betingelser har været til stede). F.eks. er det karakteristisk, at gårde i en landsby fungerede i et dyrkningsfællesskab, som var underkastet strenge regler for udnyttelsen, og hvor der var en klar funktionel betinget opdeling i arealerne (tofte, ager, eng, tørvemose, overdrev, hede mv.). Elementer som bygninger, tofteskel, vangegårde osv. skal ses i klar sammenhæng hermed. I en anden historisk situation er der andre elementer på spil, f.eks. i en statshusmandskoloni eller en stationsby. De har så en forskellig sammenbinding og forskellig afgrænsning samtidig med, at de også har et forskelligt visuelt udtryk. Når der er tale om menneskeskabte elementer i landskabet, der skal ses i en større sammenhæng som kulturmiljøer, er det ikke nok alene at kigge på den geografiske nærhed – de må også forstås i en funktionel og kronologisk sammenhæng, således at man ikke knytter elementer sammen, blot fordi de ligger tæt samlet i landskabet. En bronzealderhøj har ikke nødvendigvis meget tilfælles med en landsbykirke eller et teglværk, når det gælder om at forstå enheden som et menneskeskabt element i landskabet, der kan ses i en kulturmiljøsammenhæng. Temaerne i rapporten *De kulturhistoriske interesser* er udtryk herfor. Derfor må man operere med elementer, der ses i deres funktionelle sammenhæng.

Det funktionelle står centralt i forskellige udenlandske kulturgeografers tilgange til (kultur)landskabet. Det gælder f.eks. den tysk-amerikanske geograf Carl Sauer, der opererer med udtrykket *Cultural area*, der defineres som "a unit of observation over which a functionally coherent way of life dominates".¹⁵ Ligeså har man også i nyere tysk strategisk orienteret forskning fokuseret meget på det funktionelle gennem udtrykket *Funk-*

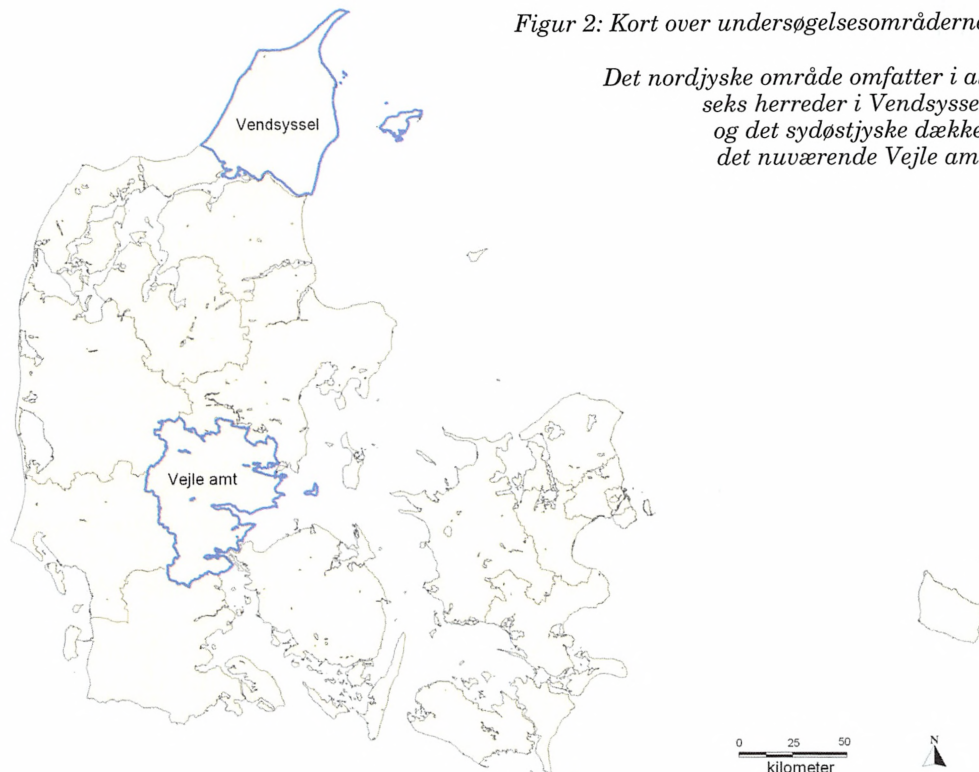
tionsbereiche, der defineres som overordnede grupper af funktioner og aktiviteter uafhængige af placeringen i landskabet, som er af forskellig betydning for udformningen af kulturlandskabet både tidsmæssigt og rumligt.¹⁶

En konsekvens af dette synspunkt, hvor kronologien og funktionaliteten inddrages i bestemmelsen af den rumlige flade, er, at vi må operere med *overlappende* kulturmiljøer. Disse kan overlappe på enkelte geografiske områder, men de vil typisk have en forskellig afgrænsning, som gør det relevant at tale om forskellige kulturmiljøer. Det kan måske være relevant at samle forskellige kulturmiljøer i ”kulturelle planområder”, men hvert kulturmiljø må forstås ud fra sine egne præmisser, og i forvaltnings- og bevaringsmæssig henseende må forskellige kulturmiljøer have forskellige retningslinier at følge. Det resultat, man ser i mange amters udpegninger i dag, konglomeratet, kan opfattes som slutproduktet ”kulturelle planområder”, hvor man har sprunget over øvelsen med at konstruere de enkelte kulturmiljøer. Konsekvensen bliver, at det bliver vanskeligere på den ene side at formidle og forstå dem, og på den anden side at forvalte dem. Sårbarheden er som udgangspunkt ikke ens for f.eks. befestningsmiljøer og hovedgårde.

Et andet aspekt er størrelsen på kulturmiljøer. Her lægger definitionen op til ”et afgrænset område” – men hvor småt kan et kulturmiljø være? I praksis må det være en flerhed af elementer, der fylder i landskabet, og som kan erkendes på topografiske kort. Et hus eller en beboelsesbygning vil ikke være et kulturmiljø i sig selv, men hvis det ligger i en landsby eller en husmandskoloni eller i et parcelhuskvarter, vil det kunne indgå i et kulturmiljø. Men hvis denne bygning udgør et større kompleks, f.eks. en fabrik med mange bygninger og sam-

let har en særlig funktion, vil de kunne være et kulturmiljø i sig selv. Også når sådanne elementer råder over et større areal for at kunne opfylde deres funktion, vil de kunne udgøre et kulturmiljø. Det gælder f.eks. en enestegård, der ligger uden for landsbyernes dyrkningsfællesskab, men som har sin egen jord at dyrke og typisk vil udgøre sit eget ejerlav (i matrikulær forstand). En vandmølle vil også have nogle arealkrævende anlæg (mølledam, dæmning, vandløb og ofte noget landbrugsjord) i en isoleret landskabssituation, som retfærdiggør, at det kan være et element i sig selv. Til gengæld vil en vindmølle sjældent kunne opfylde disse kriterier, da der oftest kun er tale om selve møllebygningen.

Konsekvensen af denne definition af kulturmiljøer, som lægger vægten på noget (stadig) synligt af større omfang i landskabet er også, at forladte, opgivne aktiviteter i landskabet ikke kan blive kulturmiljøer (længere). Det rejser især spørgsmålet om de elementer, der kun kan findes under jorden ved arkæologiens hjælp, som f.eks. mange af de forhistoriske, men også mange historiske, med rette kan omfattes af kulturmiljøbegrebet. Med vægten på det synlige, umiddelbart erkendbare i landskabet taler meget også for, at disse elementer falder uden for definitionen af begrebet. Det skulle gøre det enklere at administrere, når redskaberne kun skal tage vare på det synlige i landskabet. Der skal selvfølgelig også tages hånd om de usynlige kulturhistoriske spor, både fra forhistorisk og historisk tid, men det sker væsentligst med baggrund i museumslovens forvaltning. At den måske ikke er tilstrækkelig overfor landbrugets pløjemetoder gennem de sidste 50 år er en anden sag, der må løses på anden måde end gennem kulturmiljøudpegninger. Siden kulturmiljøbegrebet blev indført, har den i 2001 oprettede Kulturarvssty-

Figur 2: Kort over undersøgelsesområderne.

Det nordjyske område omfatter i alt seks herreder i Vendsyssel, og det sydøstjyske dækker det nuværende Vejle amt.

relse således indført et nyt begreb, *kulturarvsarealer*, som netop skulle tage hånd om områder med særlig arkæologisk interesse, både i by og på land.

Registreringens indhold

I forsøget på at imødekomme de ovenfor skitserede problemer skal den metode til kulturmiljøregistrering, som vi har udviklet i forbindelse med projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark, nu præsenteres. Metodeudviklingen er sket på baggrund af og sideløbende med en empirisk registrering af kulturmiljøer i to større pilotområder omfattende henholdsvis seks herreder i Vendsyssel og hele det nuværende Vejle

amt. Registreringerne er foregået parallelt, og fremgangsmåden har været identisk i de to – kulturlandskabelig set – meget forskellige områder. Det har givet registreringen en bredde og rummelighed, som gør det rimeligt at antage, at den opstillede metode – herunder også de opstillede kategorier – vil kunne anvendes på landsplan. Undersøgelsesområderne ses på figur 2.

Som antydte i de indledende afsnit er begrebet "kulturmiljø" en meget kompleks størrelse. Det har betydet, at basale forhold som definitioner af de enkelte kulturmiljøtyper og deres indhold er udviklet sideløbende med selve registreringsarbejdet. Grundlæggende har vi bestræbt os på at basere registreringen på en høj grad af gennemsigtighed med

mulighed for at se, hvor de enkelte oplysninger stammer fra, og hvad de foretagne tolkninger er baseret på. Samtidig har vi forsøgt at gøre registreringen fleksibel med mulighed for, at den senere vil kunne udbygges i bredden og især dybden. Af disse årsager fandt vi det nødvendigt at inddele registreringsarbejdet i to separate faser. Første fase omfatter en registrering af enkeltelementer i en såkaldt "elementregistrering". Der er her tale om en meget "kildenær" registrering med præcis angivelse af det benyttede kildemateriale. Først herefter er elementerne forsøgt samlet til kulturmiljøer i overensstemmelse med ovenstående definitoriske overvejelser, der stiller krav om en geografisk og funktionel sammenhæng elementerne imellem. Denne egentlige kulturmiljøregistrering kræver en større grad af tolkning end den "rene" elementregistrering, men elementregistreringen sikrer, at det hele tiden er muligt at komme tilbage til udgangspunktet. Da registreringens grundlag er historisk materiale og ikke det nutidige landskab, vil alle de kulturmiljøer, der på et givet tidspunkt har kunnet leve op til definitionens krav og samtidig er kildemæssigt belagt, være registreret. Set i relation til registreringens anvendelighed betyder det, at den ikke kun har strategisk relevans, men også vil kunne anvendes bredt, hvilket uddybes nedenfor.

Baseret på empiriske erfaringer fra de to undersøgelsesområder og med inspiration fra de kategorier, der omtales i værket *De kulturhistoriske interesser i landskabet*,¹⁷ har vi valgt at operere med elleve hovedkategorier af kulturmiljøer, som består af i alt 49 forskellige kulturmiljøtyper. Til disse typer er der herefter knyttet et eller flere elementer. Også de ca. 200 forskellige elementtyper er udviklet og defineret sideløbende med registreringen, men på grund af det store

antal skal de ikke gengives her. I stedet må vi henvise til den oversigt, der fremgår af projektets hjemmeside, hvoraf også definitioner af henholdsvis kulturmiljøer og elementer fremgår.¹⁸ Derimod ses hovedkategorier og typer af kulturmiljøer i tabel 2.

Som det ses af figuren, er der tale om et hierarki, hvor kulturmiljøets hovedkategori er øverst, så følger kulturmiljøtypen, mens de tilknyttede elementer følger nederst. Princippet kan sammenlignes med en kinesisk æske, hvor det er muligt at bevæge sig stadig længere ind i registreringen, hvilket gør det muligt at operere på forskellige niveauer.

Forudsætningen for at registrere et kulturmiljø i databasen er, at det kan identificeres og lokaliseres. Oprettelsen og afgrænsningen af kulturmiljøer er derfor baseret på en kombination af elementregistreringen og detaljerede studier af kort, da der for elementerne, som typisk stammer fra Trap: Danmark (se nedenfor), ikke nødvendigvis er præcise oplysninger om geografisk placering. Kulturmiljøet er forsøgt afgrænset på det tidspunkt, da dets primære funktioner rakte videst. Konkret er det gjort ved at oprette en polygon (flade) for det enkelte kulturmiljø, hvor der for hver kulturmiljøtype er en defineret en unik signatur. Ligeledes er elementerne forsøgt genfundet på kort, om end en præcis geografisk lokalisering ikke har været en forudsætning for at oprette et element. Hvor elementet har kunnet erkendes på et eller flere kort, er det til den pågældende elementtype knyttede unikke symbol (punkt, i enkelte tilfælde en linie) afsat på kortmaterialet. Princippet er illustreret på figur 3.

Langt fra alle elementer har imidlertid en funktionel sammenhæng med andre elementer i en sådan grad, at de kan siges at afspejle væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling. Følgelig

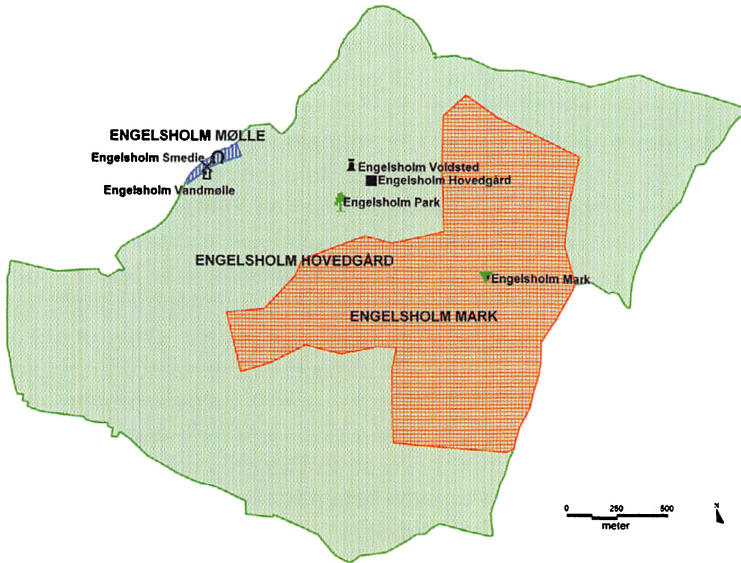
Table 2: Oversigt over hovedkategorier og typer af kulturmiljøer

Agrare miljøer før 1800	Landsby*	ELEMENTER
	Hovedgård*	
	Enestegård*	
	Fællesareal*	
Agrare miljøer efter 1800	Dambrug	
	Gartneri/planteskole	
	Husmandskoloni	
	Koloniseret land	
	Samling af gårde/huse	
	Proprietærgård /større gård	
Fritidsmiljøer	Campingplads/feriekoloni	
	Forlystelsespark	
	Kolonihave	
	Sommerhusbebyggelse	
	Sportsanlæg (herunder fx stadion, golfbane osv.)	
Industri- og råstofmiljøer	Fabrik	
	Produktionsanlæg fra andelstiden	
	Råstofmiljø	
Infrastruktur	Hærvej*	
	Kongevej*	
	Chaussé*	
	Landevej	
	Jernbane	
	Flyveplads	
	Forsyningsanlæg	
	Rensningsanlæg	
Institutionelle/sociale miljøer #	Uddannelsesinstitutioner	
	Fængsel	
	Hospital	
	Sociale institutioner	
Kystmiljøer	Fiskerleje*	
	Færgested	
	Havn	
	Ladeplads	
	Skipperby	
Militære miljøer	Bastion	
	Befæstningsanlæg	
	2. verdenskrigs anlæg	
Møllemiljøer	Møller*	
	Vandkraftværk	
Religiøse miljøer #	Kirkeomgivelse	
	Kloster	
	Andet religiøst miljø	
Urbane miljøer	Forstad	
	Købstad*	
	Mindre rural by	
	Parcelhuskvarter	
	Rural by/stationsby	
	Villabebyggelse	

* kulturmiljøer med hovedaktivitet før 1800

nye hovedkategorier i forhold til De kulturhistoriske interesser i landskabet

Figur 3: Eksempel på et kulturmiljø med tilknyttede elementer

Området omkring hovedgården Engesholm er valgt som eksempel. For dette område er i alt tre kulturmiljøer fanget i registreringen: et hovedgårdsmiljø, et møllemiljø og en husmandskoloni. Hovedgårdsmiljøet er sammenfaldende med ejerlavet og består af elementerne hovedgård, mølle, voldsted, park, smedje og husmandskoloni, som alle har kunnet genfindes på et eller flere kort og følgelig er afsat med et for typen unikt symbol. Desuden indgår der i kulturmiljøet en pavillon og et teglværk, som ikke har kunnet lokaliseres geografisk og derfor blot er registreret i databasen. Af figuren fremgår det også, at hovedgårdsejerlavet overlappes af et møllemiljø (Engesholm Mølle) og en husmandskoloni (Engesholm Mark), som udgør to selvstændige miljøer. Det betyder, at elementerne mølle og husmandskoloni indgår i to kulturmiljøer. Siden 1940 har Engesholm været højskole, og der er kommet enkelte nye bygninger til. Dette nye sociale / institutionelle miljø fanges ikke i selve kulturmiljøregistreringen, men er indskrevet i elementregistreringen. Det ses, at hver kulturmiljøtype har sin egen signatur (fladen og kanten, der kan variere både i stilart og farve), mens elementerne har forskellig punktsignatur (både symbol og farve).

indgår de ikke i et kulturmiljø. Det kunne f.eks. være et enkeltliggende missionshus, en mindesten eller en vindmølle. Det er dog ikke ensbetydende med, at sådanne elementer ikke kan være interessante. Også de kan have historisk – og for så vidt også bevaringsmæssig – interesse blot ikke i kulturmiljø sammenhæng. Den funktionelle definition af kulturmiljøer betyder, at et givet element kan fungere i flere kulturmiljøer, mens elementer med det eneste fælles træk, at de ligger placeret på samme sted, ikke vil optræde i samme kulturmiljø. Internt i det enkelte kulturmiljø

vil der således ikke være elementer, der "forstyrrer" miljøets primære funktion. I stedet vil der ofte kunne oprettes et nyt kulturmiljø, der ofte delvis vil overlape det første. Et sådant overlap kan til gengæld få betydning i forbindelse med vurderingen af miljøets bevaringstilstand. Relationen mellem elementer og kulturmiljøer er illustreret i skitseform på figur 4, hvor mulighederne kan beskrives som følger: 1) Et kulturmiljø kan bestå af et enkelt element, 2) et kulturmiljø kan bestå af flere elementer, 3) et kulturmiljø kan bestå af et eller flere elementer, der også indgår i et eller flere

andre kulturmiljøer. Endelig er der 4) en del elementer, der ikke indgår i et kulturmiljø.

Denne omtalte rumlige information er som nævnt knyttet til en database, som for kulturmiljøer indeholdes i de rubriker, der er gengivet i tabel 3. I forbindelse med kulturmiljøet er der tale om information, som primært knytter an til kulturmiljøets karakteristika. I beskrivelsesfeltet forsøges at give et kronologisk og rumligt overblik over den pågældende kulturmiljøtype med særlig beskrivelse af, hvad der karakteriserer dette konkrete miljø. Samtidig fremgår det, hvilke elementer der indgår i det pågældende miljø. Ved at klikke på disse er det således muligt at få mere udbyende information om det enkelte element (som derfor ikke skrives ind i beskrivelsen af kulturmiljøet).

Tabel 3: Indhold i kulturmiljøregistreringen

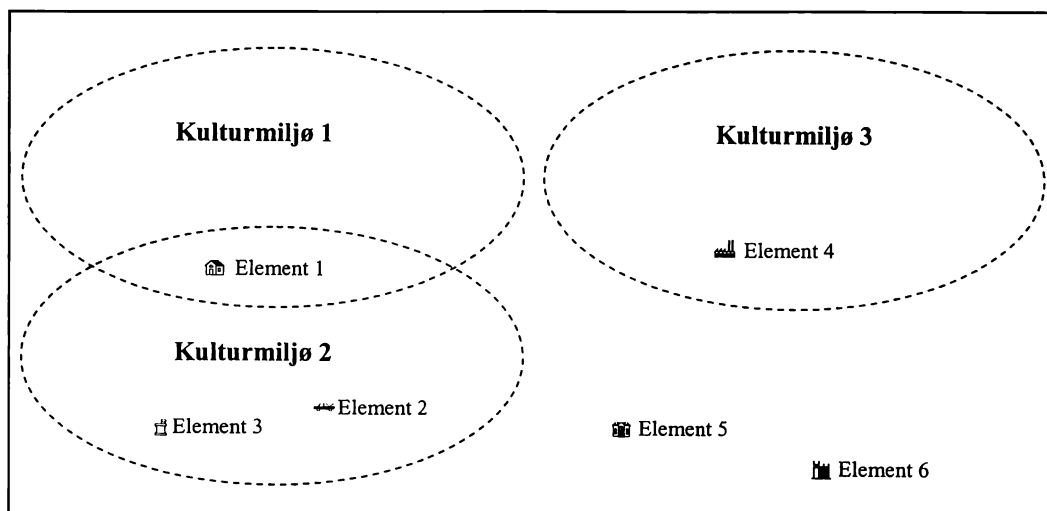
Navn
Kulturmiljøtype (valg fra en liste)
Beskrivelse
Bevaringsgrad (valg fra en liste)
Beskrivelse af bevaringsgrad
Kommentarer
Liste over tilknyttede elementer med link til disse

Sidste skridt i kulturmiljøregistreringen er en vurdering af bevaringstilstanden. Til grund for denne vurdering ligger en sammenligning af kulturmiljøets struktur, mens det stadig fungerer som sådan, med dets nuværende tilstand. I vurderingen har vi fokuseret på kulturmiljøets bebyggelsesstruktur (beliggenhed, antal, størrelse og funktion), transportstruktur (veje, jernbaner), arealanvendelse (f.eks. ager, eng, skov, hede) og indre opdeling (hegn og skel). Bebyggelsen vægter tungest i vurderingen, men står altså ikke alene. På den baggrund indplaceres kulturmiljøet – med en ledende sagende begrundelse – i en af følgende kategorier:

- Kulturmiljøet struktur velbevaret
- Kulturmiljøet struktur delvis bevaret
- Kulturmiljøet struktur overlejret
- Kulturmiljøet forsvundet/ opløst

I beskrivelsen er hovedtrækkene fremhævet med særligt opmærksomhed på de dele, der afviger fra helheden (enten særligt velbevarede elementer eller særligt overlejeede dele). Der er som ud-

Figur 4: Relationen mellem elementer og kulturmiljøer

gangspunkt altid foretaget en vurdering af et kulturmiljøs bevaringstilstand. En enkelt undtagelse fra denne regel er dog, de meget nye kulturmiljøer, der er opstået i perioden efter omkring 1960. Disse miljøer vil for det første ofte stadig være i udvikling i overensstemmelse med deres oprindelige funktion. For det andet har det valgte detaljeringniveau og det benyttede kildemateriale nogle begrænsninger, som f.eks. ikke tillader at vurdere bevaringstilstanden i et parcelhuskvarter fra 1970'erne. Alligevel vil der også for et sådant miljø være foretaget en afgrænsning og en beskrivelse af miljøet, hvilket betyder, at der senere vil kunne foretages en vurdering af bevaringstilstanden.

Kildematerialet

I overensstemmelse med de definitoriske krav tager registreringen udgangspunkt i en historisk aktivitet i landskabet på et givet tidspunkt – og altså ikke i nutidens landskab, hvilket gør registreringen meget afhængig af muligheden for empirisk belæg i et historisk materiale. Den umiddelbare begrænsning er således, at en registrering aldrig kan blive bedre, end det kildemæssige udgangspunkt tillader. Det må derfor tilstræbes at udnytte mulighederne inden for disse rammer på den mest hensigtsmæssige måde. Det benyttede kildemateriale skal nu kort præsenteres med fokus på nogle af de problemer og muligheder, der knytter sig til det mest centrale materiale.

Som udgangspunkt har vi valgt kun at benytte materiale, der har mere eller mindre landsdækkende karakter (eller i hvert fald registreringer, som dækker større områder). Dette valg hænger sammen med ønsket om at gøre registreringen operationel og intentionen om, at metoden skal kunne anvendes på lands-

plan. Det kildemæssige udgangspunkt for grundregistreringen er samtlige fem udgaver af det topografiske værk *Trap: Danmark*, forskellige serier af økonomiske og topografiske kort samt andre større registreringer, der dækker hele undersøgelsesområdet. Af hensyn til overskueligheden, er de anvendte topografiske værker og registreringer gengivet i tabel 4, mens kortmaterialet er gengivet i tabel 5 (se senere).

Som det fremgår af tabel 4, står *Trap* helt centralt i forhold til registreringen. I det følgende skitseres nogle af de overvejelser og erfaringer, vi har indhøstet i forbindelse med benyttelsen af dette værk. Generelt må det om værket siges, at det giver en enestående mulighed for at følge udviklingen i hele Danmark fra 1850'erne og et århundrede frem med i alt fem nedslag undervejs: 1. udgave 1856-1864, 2. udgave 1872-1879, 3. udgave 1898-1906, 4. udgave 1920-1932 og 5. udgave 1953-1972¹⁹, hvilket dog medfører den begrænsning, at de seneste ca. 50 års udvikling ikke kan opfanges.²⁰ I de godt og vel hundrede år værket dækker, foregik der meget markante forandringer i samfundet, som på mange måder afspejler sig i *Trap*, og de muligheder for at sammenligne både synkront og diakront, som værket åbner mulighed for. Oplysningerne i *Trap* er baseret på en række lokale meddeleres indberetninger kombineret med konsultation af specialister. De enkelte udgaver er opbygget efter de samme grundlæggende principper, men værket er blevet stadig mere omfangsrigt, detaljeret og præget af, at også specialister er blevet konsulteret i forbindelse med udarbejdelsen. I nærværende sammenhæng har det betydning, at der er taget udgangspunkt i femteudgaven. Gennemgangen af alle udgaver har dog været nødvendig for at opfange elementer, der allerede var nedlagt igen, før femteudgaven kom. End-

Tabel 4: Oversigt over de benyttede værker til registreringer

Kilde	Type	Periode	An• endelse
Trap: <i>Danmark</i> . 1.-5. udgave	Topografisk værk	1856-1972	Registrering af alle elementer i værket, som har en fysisk relation til landskabet
Henrik Petersen: <i>De danske Landbrug</i> . Genoptryk 1975	Landbrugsdata over forarbejderne til 1688-matriklen	1682-83	Oplysninger om ejendomme, hartkorn og dyrket areal i 1682 og 1683
Karl Erik Frandsen: <i>Vang og tægt</i> . 1983	Dyrkningsfællesskaber	1682-1683	Kortene bagerst i bogen giver oversigt over det stedlige dyrkningssystem. Den anførte type afkrydes.
C. Christensen (Hørsholm): <i>Agrarhistoriske Studier</i>	Tabelværk	1670, 1770, 1870	Kun oplysningerne om 1770-taksten anvendes, da oplysningerne 1670 er meget ukomplette, mens 1870-oplysningerne stammer fra Trap
N. A. Larsen og E.H.C. Mikkelsen (red.): <i>Dansk Skolestat</i> . 4 bind. 1933-1934	Special-registrering	1930'erne	Registrering af skoler. Supplerer oplysningerne om skoler fra Trap: Registrering af skoler, som ikke er fanget i Trap samt - for de allerede registrerede skolars vedkommende - skolens navn og oprettelsesår
G. Ellbrecht (red.): <i>Dansk Mejeristat</i> . 5. bind. 1931-1932	Special-registrering	1930'erne	Registrering af mejerier. Supplerer oplysningerne om mejerier fra Trap: Registrering af mejerier, som ikke er fanget i Trap samt - for de allerede registrerede mejeriers vedkommende - mejeriets navn og oprettelsesår
<i>Danmarks Stednavne</i>	Opslagsværk	Før 1800	Oplysninger om bebyggelsesnavnenes betydning og datering. (findes endnu ikke landsdækkende udgivet, men Stednavneinstitutet på KU har databaser med dateringer på primært de ældre bebyggelsesnavne)
Bent Jørgensen: <i>Dansk Stednavneleksikon</i> . Bd. 1-3. 1981-1983	Leksikon	Før 1800	Er benyttet for Vendsyssel, hvor Danmarks Stednavne ikke dækker. Indeholder mange navne på landsbyer, hovedgårde og en del enestegårde
Per Grau Møller og Erlend Porsmose: <i>Kulturhistorisk inddeling af landskabet (bygdeinddeling)</i> . 1997.	Tematisk kortlægning	1600-1800	Bygdens type er et udtryk for regionale forskelle i opdykningsgrad, afgrødesammensætning og -kvalitet samt bebyggelsesstruktur. Inddelingen er foretaget på sogneniveau
Karl-Erik Frandsen: <i>Atlas over Danmarks Administrative Inddeling</i> bd. 1-2. 1984	Atlas	-	Oplysninger om den administrative inddeling
Fredede bygninger på http://www.kuas.dk/bygning/sfredning/fredede_bygninger/index.htm	Oversigt	-	På siden ses en optegnelse over fredede bygninger opdelt efter kommuner. De relevante oplysninger er overført til databasen
Jørn Andreasen og Torben Olesen (red.): <i>Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status</i> . Skov- og Naturstyrelsen 1993	Special-registrering	-	Registrering af eksisterende møller
Aage Kampps registrering af statshusmandskolonier	Special-registrering	1920-1940	Oversigt over udstykninger til statshusmandsbrug 1920-40. Findes i kopi på Kartografisk Dokumentationscenter, SDU

videre er der i nogle af de tidligere udgaver medtaget typer af funktioner, som ikke er taget med i den seneste udgave. Som eksempel kan det nævnes, at der i fjerdeudgaven er registreret brugsfor-

eninger og købmænd, som ikke er taget med senere.

Generelt gives kirker, hovedgårde og offentlige bygninger stor opmærksomhed, såvel som der er stor fokus på an-

delstiden med dens karakteristiske bygninger som mejerier, slagterier mv. Påfaldende er det derfor, at der også her er konstateret en række huller. Hvad angår mejerier, har det været muligt at supplere oplysningerne fra Trap med et andet værk: *Dansk Mejeristat*, som på mange måder har gjort det muligt at finde enkelte mejerier, der ikke var opfanget i Trap, såvel som oplysninger om f.eks. anlægelsesår kunne udbygges. Hvad angår offentlige bygninger, er skoler eksempler på bebyggelser, der ofte er omtalt, men sjældent er præciseret nærmere i Trap. I forbindelse med disse er der suppleret med *Dansk Skolestat*, hvilket både har givet basis for at oprette nye skoler og præciseret oplysningerne for de allerede registrerede. Der er imidlertid også eksempler på elementer, som det kun i få tilfælde har været muligt at opfange. Det angår f.eks. de ydmyge, men ikke desto mindre meget karakteristiske elementer fra andelstiden, frysehusene.

Også f.eks. husmandskolonier er – med undtagelse af de allerstørste – meget vanskelige at fange i Trap. Tidlige kolonier, der opstod ved udskiftningen, er stort set aldrig er nævnt, men kan til gengæld opfanges ved at inddrage kort (mere præcist de minorerede sognekort), hvor strukturen og nummereringen af matrikler kan indikere, om der er tale om en tidlig koloni. Heller ikke udstykninger efter 1899-loven vil sædvanligvis ikke være nævnt i Trap og kan endvidere være vanskelige at fange kartografisk, da der ofte er tale om relativ få brug af forskellig størrelse. Heller ikke hvad angår udstykninger efter 1919-loven, er Trap imidlertid dækkende til trods for, at netop disse udstykninger ofte er sket fra en af de hovedgårde, som tillægges endog meget central plads i værket. Her har Aage Kampps utrykte oversigt over udstykninger efter 1919-loven dækkende for perioden ca. 1920 til 1940 til

gengæld været brugbar. Oversigten indeholder en registrering af de foretagne udstykninger på sogneniveau, hvor dog også den ejendom, hvorfra udstykningen har fundet sted, sædvanligvis er nævnt.

Med hensyn til landsbyer viste det sig, at et anført udskiftningsår ikke nødvendigvis er ensbetydende med, at der også rent faktisk har været tale om en bebyggelse, der kunne defineres som en landsby. En landsby defineres her som en sammenhængende bebyggelse baseret på landbrugsproduktion, som i dyrkningsfællesskabets tid bestod af minimum tre topografisk sammenhængende gårde på over 1 tønne hartkorn, og imellem hvilke afstanden ikke oversteg 200 meter.²¹ Især de upræcise angivelser i Trap som f.eks. ”udskiftet før 1805” kan indikere, at ordet ”udskiftning” er anvendt om enligt beliggende bebyggelser, hvis eventuelle udflytning ligger langt før reformperioden. Det afsløres ved at benytte Karl-Erik Frandsens oversigt over bebyggelser med dyrkningsfællesskab i Vang og tægt og Henrik Petersens tabelværk over 1688-matriklen. I forbindelse med sidstnævnte er det også her erfaringen, at en angivelse af tre gårde ikke i sig selv er garanti for, at der er tale om et dyrkningsfællesskab, hvorfor også dette værk må suppleres med andre kilder. I denne tolkning har især kort – Videnskabernes Selskabs kort og minorerede sognekort – vist sig at være brugbare til at kunne afgøre, om der reelt var tale om en landsby eller enestegårde, der defineres som maksimum to gårde, der ikke indgår i et dyrkningsfællesskab. Der skal dog tages højde for, at dette kortmateriale kan registrere tidlige udstykninger af f.eks. en hovedgård fra den første spæde landboreformperiode fra 1760. Derfor bør sådanne bebyggelses navne være omtalt før 1760 for at kunne blive registreret som f.eks. enestegårde.

Afslutningsvis må det dog om Trap konstateres, at værket – begrænsningerne til trods – er en helt uundværlig kilde til at give indsigt i kulturlandskabets og bebyggelsens udvikling, men også, at dette potentiale i forbindelse med en kulturmiljøregistrering udnyttes bedst ved at sammenholde og supplere med andet materiale. Det gælder de nævnte registreringer, men især det kortmateriale, der nu skal præsenteres, og som indgår centralt i den udviklede registreringsmetode.

Kortmaterialet

Det har været en stor udfordring at etablere en forbindelse mellem de ovennævnte ikke-rumlige registreringer/topografiske værker og det rumlige landskab. Kortgrundlaget er således anvendt til at genfinde allerede registrerede elementer og tolke dem ind i en kulturmiljøssammenhæng (med efterfølgende afgrænsning), men har endvidere i sig selv fungeret som grundlag for oprettelse af elementer og kulturmiljøer, der ikke var registreret på anden vis. Kortmaterialet er i gengivet i oversigtsform i tabel 5.

Til at give indsigt i situationen før 1800 har de såkaldte minorerede sognekort udgjort fundamentet. Der er tale om økonomiske kort i målestok 1:20.000, som er sammentegninger af de meget detaljerede Original-1 kort. I forbindelse med sammentegningen er kun udvalgte oplysninger taget med, hvilket har betydning for informationsværdien, som må vejes op imod den ekstra tid det ville kræve at inddrage de mere detaljerede kort. I forsøget på at afdække, hvilke detaljer der går tabt, og hvilken betydning det har i kulturmiljøssammenhæng, er Original-1 kortene forsøgt inddraget for to herreder – Dronninglund og Børglum – i Vendsyssel.

Inddragelsen af de mere præcise Original-1 kort i Børglum og Dronninglund herreder gav mulighed for at opfange mange detaljer, som ikke er taget med på de minorerede sognekort. Det angår detaljeret information om bebyggelsen, arealanvendelsen, infrastrukturen og skel/grænseforløb (især matrikelgrænser), som både kan være nyttig at inddrage i beskrivelsen af kulturmiljøerne og vurdering af deres bevaringstilstand. Hvad angår enkeltbygninger (f.eks. skoler, hospitaler mv.), har det i få tilfælde været muligt at opfange elementer, som hverken optrådte på sognekortene eller på de senere topografiske kort – efter al sandsynlighed fordi det pågældende element senere blev nedlagt igen. På de minorerede sognekort viste detaljeringsgraden sig at variere en del, såvel som det er problematisk, at disse kort ofte er yngre end Original-1 kortene, hvad angår det matrikulære billede, men derimod ikke nødvendigvis hvad landskabsbilledet med arealanvendelse, veje og bygninger angår.²² For at illustrere forskellen er der på figur 5 gengivet et udsnit af landsbyen Lyngbytorp beliggende i Lyngby sogn, Børglum Herred, som det fremtræder på henholdsvis et Original-1 kort og et minoreret sognekort.

En konsekvent benyttelse af Original-1 kortene er imidlertid meget tidskrævende og er ikke (indtil videre) inddraget i registreringen i Vejle-området. Forsøgene i Vendsyssel har givet frugtbar viden om, hvornår Original-1 kortene bør konsulteres, hvilket som minimum må ske i forbindelse med en undersøgelse af de kulturmiljøer fra før 1800, der – baseret på mindre detaljerede kilder – er vurderet til at have en velbevaret struktur, da den information, disse detaljerede kort kan bidrage med, er helt essentiel for en præcis beskrivelse af et potentielt bevaringsværdigt miljø. Ved at vente med inddragelsen til allersidste

Tabel 5: Oversigt over kort benyttet til registreringen

Kilde	Type	Målestok	Datering (ca.)	Anvendelse
Videnskabernes Selskabs kort	Topografiske kort	1:120.000	1763-1805	Anvendt i både Vejleområdet og Vendsyssel til generel orientering.
Original-1 kort	Økonomiske kort	1:4.000	1806-1822	Disse meget detaljerede kort er kun afprøvet for et udvalgt område – to herreder i Vendsyssel
Minorerede sognekort	Økonomiske kort	1: 20.000	1820	Anvendt konsekvent til at give indsigt i situationen før 1800
Høje målebordsblade	Topografiske kort	1:20.000	1870-1880	Anvendt konsekvent
Brede målebordsblade	Topografiske kort	1:20.000	(1900-1930, 1950)	Den serie, der er rettet omkring 1930 er anvendt konsekvent, rettelsen fra 1950 kun udvalgte områder i Vejle
Atlasblade	Topografiske kort	1:40.000	1950	Kun benyttet for udvalgte områder i Vejle
Ældste 4 cm kort	Topografiske kort	1:25.000	1970	Anvendt konsekvent
Nyeste 4 cm kort	Topografiske kort	1:25.000	1990	Anvendt konsekvent
Kort 25	Topografiske kort	1:25.000	2000	Kun Vejleområdet. En forsimpning af top10dk.
Ortofotos	Luftfoto	40*40 cm	2002	Kun Vejleområdet

Det er valgt at gengive henholdsvis registreringer og kort i to separate tabeller for at understrege et af projektets største udfordringer – at få disse to typer af kildemateriale til at "tale sammen" – eller helt eksplicit: At genfinde de registrerede elementer på kort.

fase af registreringsarbejdet er antallet af miljøer til gengæld så begrænset, at det er en overkommelig opgave.

En anden korttype, som med fordel kan inddrages, er Videnskabernes Selskabs kort, der på mange måder kan uddybe perioden før (Øerne) eller omkring (Jylland) udskiftningen især med henblik på arealanvendelse, vejsystem og enkeltliggende bygninger. For Vejleområdet har vi ligeledes forsøgt at indtage de såkaldte rytterdistriktskort over Skanderborg og Koldinghus rytterdistrikter, men disse kort blev ikke fundet tilstrækkeligt detaljerede og præcise til formålet.

Til at beskrive situationen efter 1800 spiller en anden serie af topografiske kort – de såkaldte målebordsblade – en central rolle. Ideel set burde alle udgaver af målebordsbladene benyttes, hvilket desværre ikke har været muligt at gøre konsekvent. Den tidligste serie, vi har anvendt her, er fra omkring 1870/80

(de såkaldte højkantskort), hvor især den tiltagende opdyrkning var et meget karakteristisk træk ved landskabet. Disse kort rummer – sammenholdt med senere serier – eksempelvis enestående informationsværdi om de drastiske landskabelige forandringer, den omfattende opdyrkning medførte, og som resulterede i fremkomsten af en række nye kulturmiljøer (inddæmninger, plantager, engvanding mv.). Denne kolonisering er til gengæld vanskelig at opfange i Trap, som fokuserer mere på bebyggelser (bygninger) end på landskaber.

Set i relation til den helt centrale femteudgave af Trap og muligheden for at lokalisere de registrerede elementer geografisk, burde den serie af målebordsblade, der er rettet omkring 1950 benyttes konsekvent. Valget af topografiske kortserier, herunder især målebordsbladene, har imidlertid været styret af Kort & Matrikelstyrelsens pågående skanning og georeferering af kortblade, der kan

Figur 5: Kortudsnit af landsbyen Lyngbytorp beliggende i Lyngby sogn, Børglum herred fra henholdsvis et Original-1 kort og et minoreret sognekort.

Et udsnit over landsbyen Lyngbytorp er øverst gengivet fra et Original-1 kort opmålt i 1813, mens et tilsvarende udsnit nederst er gengivet fra det minorerede sognekort (uden datering). Af de to udsnit fremgår den forskellige detaljeringsgrad. Mens Original-1 kortet i det valgte eksempel bl.a. giver oplysninger om arealanvendelse (her eng og ager), gårdenes haver, bonitet, marknavne og pløjeretning (pile), kan sognekortet give et hurtigt – men ofte forenklet – overblik.

anvendes i VisIT (deres program til at vise Danmarks Topografiske Kortværk) og som baggrundskort i webregistreringen. Det er desværre ikke tilfældet med serien af målebordsblade fra omkring 1950, men derimod med den serie, der sigter på at beskrive situationen omkring 1930, men som i praksis er rettet et godt stykke tid før (1900-1928). Det betyder, at mange af de elementer, der er registreret i Trap, ikke kan placeres geografisk. Næste kronologiske nedslag fås nemlig først med den ældste serie af 4cm kort fra omkring 1970. Det ændrede målforhold betyder, at langt færre funktioner er taget med, mens endnu andre allerede vil være nedlagt igen.

Det har især konsekvenser for bebyggelser af typerne stationsby/rural by og mindre rural by, hvorfor problematikken kort skal eksemplificeres ved hjælp af disse typer. En stationsby/rural by defineres som en bebyggelseskoncentration, der i perioden ca. 1860-1960 opstod og udviklede sig i landdistrikterne – typisk ved en hovedfærdselsåre – hvor handel, transport, industri og institutioner alene eller tilsammen gav byen et særpræg, som adskilte den fra de omgivende landdistrikter, mens langt hovedparten af befolkningen var beskæftiget ved andet end primære erhverv. Som det fremgår, er det ikke et krav, at der også er en station i bebyggelsen, hvorfor "rural by" – altså en by på landet – er vurderet at være mere dækkende end den gængse betegnelse "stationsby" (af hensyn til genkendeligheden har vi dog valgt at nævne dem begge: "stationsby/rural by").²³ En mindre rural by defineres som en bebyggelse med bymæssige træk, der ligeledes er opstået i landdistrikterne i perioden ca. 1860-1960, men som ikke lever op til de krav til tæthed/struktur, størrelse og funktioner, der må opfyldes for at tale om en egentlig by. Det afspejler sig i bebyggelsens fysi-

ske struktur (antal enheder, disses karakter og bebyggelsens tæthed), indbyggertal (størrelse) og de tilstedeværende bymæssige funktioner (antal og karakter). Der er således tale om bebyggelser, hvor der er antræk til noget bymæssigt, men hvor der enten ikke er grundlag eller behov for en egentlig bydannelse.²⁴ Som de foreløbige definitioner afspejler, er det altafgørende at have empirisk belæg for disse nye bebyggelsestypers opståen og udvikling – både for at kunne opfange dem og for at kunne skelne mellem stationsbyer/rurale byer og de mindre rurale byer. Her er det nødvendigt med et øjebliksbillede af bebyggelsernes maksimale udstrækning i deres funktionsperiode (før parcelhusbyggeriet sætter ind), hvilket vil sige et kartografisk materiale, der er mere eller mindre sammenfaldende med femteudgaven af Trap (sidst i 1950erne).

For Vejle-området har vi blandt andet derfor gjort forsøg med analoge målebordsblade fra 1950 og de såkaldte atlasblade fra samme periode. Disse kort har vist sig at kunne give den fornødne indsigt i de omtalte bebyggelsers overordnede struktur og har som sådan vist sig endog meget frugtbare at inddrage i forhold til lokalisering af elementer og kulturmiljøets afgrænsning. Ydermere er der gjort enkelte forsøg med Basic Cover, der er en landsdækkende serie af luftfotos (lodfotos modsat skråfotos) fra 1954 foretaget af US Airforce og beregnet på at vise det danske landskab i et målforhold der optimeres ved 1:10.000. En stor styrke ved dette omfattende materiale er detaljeringsgraden og det tidsmæssige sammenfald med femteudgaven af Trap. Især i forhold til afgrænsningen af flere typer af kulturmiljøer – herunder især de mange miljøer af typerne rurale byer/stationsbyer – kan en inddragelse af Basic Cover være nyttig, da disse luftfotos kan give

en langt mere utolket indsigt i bebyggelsens udstrækning og struktur, end det er tilfældet med de topografiske kort. Desværre foreligger Basic Cover endnu ikke i indskannet form for større områder. En konsekvent inddragelse af dette materiale ville derfor være endog meget tidskrævende, hvorfor det ikke er gjort i nærværende registrering. I fraværet af Basic Cover i en tilgængelig (digital) form må der derfor for miljøer med funktionsperiode i det 20. århundredes midte opfordres til, at de ovenfor omtalte målebordsblade fra omkring 1950 og atlasbladene inddrages systematisk.

De ældste 4 cm kort fra omkring 1970 er velegnede til at studere, hvordan f.eks. parcelhusbebyggelsen kommer til – en tendens der fortsættes på de nyeste 4cm kort fra omkring 1990. I forbindelse med analysen af såvel målebordsblade som 4cm kort har det af Kort- & Matrikelstyrelsen udviklede program VisIT været en stor hjælp.²⁵ I dette program er det let at få overblik over udviklingen i et givet område over tid enten ved at skifte fra kortserie til kortserie eller ved at have flere kortvinduer åbne. Endelig har det for Vejleområdet været muligt at inddrage det nyeste digitale topografiske kortværk – Kort 25 – og nye ortofotos (flyfotos oprettet således at de kommer til at fungere som sømløse kort). Disse kort er primært benyttet som grundlag for en vurdering af kulturmiljøernes bevaringstilstand. Især ortofotos har vist sig at være meget brugbare i denne sammenhæng, idet der – modsat kortmaterialet – er tale om et utolket produkt, som ofte giver mulighed for at se strukturer, der ikke fremgår på anden vis.

Eksempler

Med henblik på at gøre det ovenstående mere håndgribeligt skal vi nu betragte

et par eksempler på kulturmiljøer. Eksemplet tager udgangspunkt i landsbyen Uldum, som ligger i Uldum sogn i Tørring-Uldum kommune (Vejle amt). Et kort over landsbyens afgrænsning som kulturmiljø er gengivet i figur 6.

Som landsby tilhører Uldum kategorien "agrare kulturmiljøer før 1800". En landsby må ses i relation til sit ressourcegrundlag, hvorfor grænsen for landsbyens kulturmiljø går ved ejerlavsgrensen. Bebyggelsens lokalisering i ejerlavet afspejler sig ved placeringen af symbolet for landsbyen (som element). Af den korte beskrivelse af landsbyen som kulturmiljø fremgår det, at der er tale om en større landsby med et stort engområde i den nordvestlige del af ejerlavet, hvor gårdene var koncentreret omkring et kompliceret gadenet med kirken i den nordvestlige ende. De mere detaljerede oplysninger om landsbyen ses af de elementer, der er knyttet til – her kirke og landsby. Om landsbyen fremgår det således, at den er nævnt første gang omkring 1330, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at bebyggelsen først er opstået på dette tidspunkt. At det med stor sandsynlighed er sket meget tidligere, kan Uldums typologisering som adelby indikere. Om navnet hedder det, at forleddets betyder græsgang eller slette. I 1688 var der i Uldum 9 gårde og 8 huse med et dyrket areal på 437,0 tdr. land (67,01 tdr. htk). Dyrkningssystemet var græsmarksbrug med tægter. Toftestrukturen er tæt og byen er reguleret. Landsbyen er udskiftet år 1783 (både stjerne- og blokudskiftning) og er delvis udflyttet (over 25 % af gårdene er flyttet ud). Landsbyen var centralt placeret i ejerlavet og orienteret mod ager (beliggende i hedebygd). Også den romanske kirke indgår i kulturmiljøet, men er siden nedlagt og afløst af en ny.

I forbindelse med en bevaringsvurdering er det forsøgt at sammenligne

landsbyens bebyggelse, veje, hegnsstruktur og ressourcegrundlag som det tog sig ud i dyrkningsfællesskabets slutfase – dvs. på de minorerede sognekort – med bebyggelsens og områdets tilstand i dag. I mange tilfælde vil der være kommet nye elementer eller nye kulturmiljøer til, der ”forstyrrer” landsbyens kulturmiljø. Således også i tilfældet Uldum, hvor byen er overlejret af bymæssig bebyggelse. For bevaringsvurderingen har det fået den konsekvens, at landsbyen er vurderet til at være overlejret, hvilket er uddybet med følgende beskrivelse:

”I slutningen af 1800-tallet er der kommet station og folkehøjskole til byen. Op gennem 1900-tallet er der sket en bebyggelsesmæssig udvikling i den gamle landsbykerne, som har medført et urbant islæt.”²⁶

På trods af et delvist geografisk sammenfald med landsbyen udgør stationsbyen et selvstændigt kulturmiljø og har sin egen fysiske afgrænsning. På kortet figur 7 ses en afgrænsning af Uldum som stationsby/rural by, hvilket er sket med udgangspunkt i det tidspunkt, hvor byen havde sin maksimale udstrækning som stationsby/rural by, hvilket defineres til perioden frem til omkring 1960.

Kulturmiljøet beskrives således: *”Opstået på baggrund af en bebyggelsesmæssig udvikling i den gamle landsbykerne. Bebyggelsen er op gennem 1900-tallet blevet mere kompakt og strækker sig nu helt op mod Uldum Bro og Dorteasminde mod nord.”²⁷*

I forbindelse med en sådan bebyggelse vil der typisk være registreret et større antal bymæssige funktioner – især på

Figur 6: Afgrænsning af landsbyen Uldum

Grænsen for landsbyen Uldum som kulturmiljø (den røde grænse) er sammenfaldende med ejerlausgrænsen. Som baggrundskort ses et målebordsblad fra 1873.

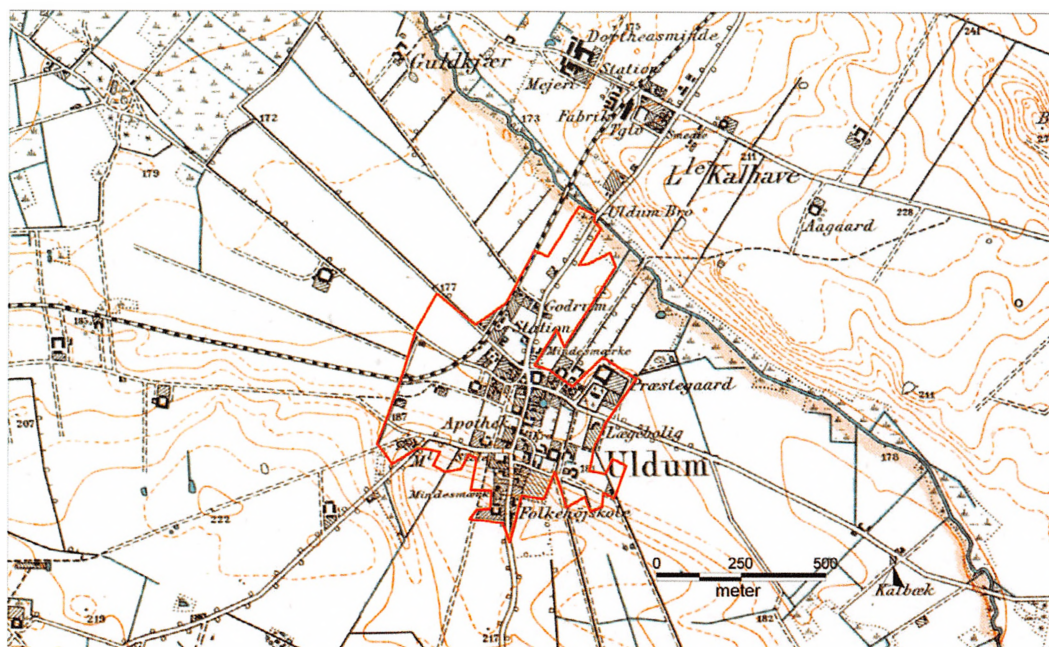
baggrund af Trap. Således også i tilfældet Uldum, hvilket ses af listen over tilknyttede elementer i figur 8.

Dette store antal elementer kan sjældent lokaliseres nøjagtigt, idet eventuelle angivelser af en funktions beliggenhed på kort ofte vil være upræcis. Det løses ved at knytte elementerne til kulturmiljøet selvom placeringen i byen er ukendt. Placeringen kan efterfølgende afgøres ved feltarbejde eller studier på lokalarkivet. Også i dette tilfælde er bevaringsvurderingen foretaget ved at se på bebyggelsen, funktionerne og infrastrukturen. Den samlede vurdering er her, at Uldum har en velbevaret struktur, hvilket begrundes med, at *"Bykernen synes forholdsvist intakt med tæt bebyggelse langs hovedgaden. Jernbanen er nedlagt, men*

*ses fortsat som vejforløb vest for byen. En nyere omfartsvej er anlagt øst for byen som ikke indflydelse på bykernen."*²⁸

Af kortmaterialet og ortofotos synes bebyggelsen at være intakt, mens materialet ikke umiddelbart kan give oplysninger om, i hvor høj grad de stedlige bymæssige funktioner stadig findes. Her kan kun mere detaljerede lokalhistoriske studier og besigtigelser afgøre den aktuelle bevaringstilstand. Af registreringen fremgår det endvidere, at der i byens udkant har været en teglværksindustri. Også dette miljø er udskilt som en særlig type og er vurderet på sine egne præmisser, skønt der efter al sandsynlighed har været en interaktion med den fremvoksende stationsby. I dette tilfælde er teglværket forsvundet igen.

Figur 7: Afgrænsning af stationsbyen / den rurale by Uldum

Som stationsby / rural by er kulturmiljøet afgrænset på baggrund af byens udstrækning omkring 1950. Som baggrundskort er gengivet et målebordsblad fra 1900 med enkelte rettelser i 1931. Kortet illustrerer problemerne med at anvende denne tidlige serie af målebordsblade, hvor byen kun er i sin vorden.

Figur 8: Udsnit af listen over elementer tilknyttet stationsbyen / den rurale by Uldum

The screenshot shows a web browser window displaying a GIS application. The main content area shows a list of elements for Uldum. The list has the following columns: Id-nr, Elementnavn, Stednavn, Type, and Sogn. The elements listed are:

Id-nr	Elementnavn	Stednavn	Type	Sogn
389	Uldum	Uldum	Bymæssig bebyggelse	ULDUM
391	Uldum Centralskole	Uldum	Skole	ULDUM
3965	Uldum Elektricitetsværk	Uldum	Elværk	ULDUM
3966	Uldum Jernbanestation	Uldum	Jernbanestation/banegård	ULDUM
3977	Uldum Købmand 2	Uldum	Købmand	ULDUM
4004	Uldum Lægebolig	Uldum	Tjenestebolig (anden)	ULDUM
4005	Uldum Bageri	Uldum	Bageri/konditori	ULDUM
392	Uldum Folkehøjskole	Uldum	Højskole	ULDUM
394	Uldum Plejehjem	Uldum	Plejehjem	ULDUM
393	Uldum Forsamlingshus	Uldum	Forsamlingshus/-sal	ULDUM
395	Uldum Apotek	Uldum	Apotek	ULDUM
396	Uldum Sogns Spare- og Laanekasse	Uldum	Sparekasse	ULDUM
398	Uldum Afholdshotel	Uldum	Hotel	ULDUM
399	Uldum Mejeri	Uldum	Mejeri	ULDUM
400	Uldum Postekspedition	Uldum	Posthus/-ekspedition	ULDUM
401	Uldum Fjernvarmeværk	Uldum	Fjernvarmeværk	ULDUM
402	Uldum Telefoncentral	Uldum	Telefoncentral	ULDUM
412	Poul Martin Møllers Mindesten	Uldum	Mindesten/-lund	ULDUM
413	Jens Jørgensens Mindesten	Uldum	Mindesten/-lund	ULDUM
414	Uldum Genforeningssten	Uldum	Mindesten/-lund	ULDUM

The interface also includes a sidebar with filters for 'Kulturmiljøer' (ID-nr, Navn, Kategori/Type, Bevaringsgrad, Elementer inden for sogn, Elementer inden for kommune, Fritekstsøgning) and a search bar. The top navigation bar shows 'Kulturmiljøer', 'Elementer', 'Kort', and 'Lokalitetssøgning'. The browser address bar shows 'http://gis.vejleamt.dk/AreaInfo/AI_Map.asp?Page=Kulturmiljøer'.

Figuren demonstrerer relationen mellem det valgte kulturmiljø og de tilhørende elementer, der er gengivet på en liste, og giver samtidig indsigt i hjemmesidens opsætning.

En operationel registreringsmetode?

I forbindelse med registreringen har vi gjort os mange overvejelser om databasens opbygning og karakter. Af hensyn til både registreringsarbejdet og den fremtidige brug af kulturmiljøregistreringen valgte vi at udarbejde en såkaldt web-database, hvilket konkret skete med bistand fra et IT-konsulentfirma.²⁹ I praksis har det haft den fordel, at indtastningen kunne foregå uafhængig af registratorens fysiske opholdssted og af flere registratorer samtidig med en computer og internetadgang som det ene-

ste krav. For den fremtidige bruger af registreringen har web-databasen den store fordel, at alle oplysninger er tilgængelige på nettet.³⁰ Databasen er en såkaldt SQL-database, som indeholder gode søgemuligheder (også søgning på fritekst). Helt konkret er det ved hjælp af softwaren SpatialWare foretaget en GIS-tilknytning til databasen, der som udgangspunkt er MapInfo-baseret. Til databasen er der således knyttet til en kortdel, der består af de kort, der er benyttet i forbindelse med registreringen (rasterkort) og de digitale kort, registreringen har bibragt (vektorkort). En stor del af digitaliseringen er foregået på net-

tet ved hjælp af en særlig tegnefunktion, der – som i MapInfo – giver mulighed for at give databaseoplysningerne en geografisk reference i form af et symbol, en polygon eller en polylinie. Tegneredskabet giver dog ikke mulighed for at foretage en helt så præcis digitalisering, som i MapInfo (det er ikke muligt at snappe til andre punkter). Derfor og af hensyn til den reducerede hastighed, hvormed meget komplekse og store polygoner digitaliseres, er disse digitaliseret i MapInfo, hvorefter de vektoriserede kort er uploadet til webdatabasen. Endelig skal det nævnes, at databasen giver mulighed for at foretage download af data i henholdsvis Access- og MapInfo-format. Således kan den interesserede bruger både foretage søgninger i databasen på nettet samt downloade og efterfølgende eventuelt viderebearbejde de hentede data på sin egen computer.

I forbindelse med en registrering må det anbefales, at den foretages sognevis af en og samme registrator. Sognet anses for at være en passende enhed til at kunne overskue kulturlandskabets kompleksitet, og hele processen udføres mest operationelt ved at gennemgå alle registreringens forskellige procedurer i samme ombæring. Konkret må det også anbefales at tage udgangspunkt i femteudgaven af Trap, som sideløbende kombineres med detaljerede studier af alle de nævnte kort suppleret med andre registreringer (især dog Henrik Petersen: *De danske landbrug* og Karl-Erik Frandsens kort over dyrkningssystemer). Først herefter gennemgås de tidligere udgaver af Trap og øvrige registreringer. Ved denne fremgangsmåde er det estimerede tidsforbrug for et gennemsnitligt sogn tre til fire arbejdsdage for en øvet registrator. Store sogne med mange elementer og meget store områder, der enten er meget fragmenterede eller har gennemgået store ændringer,

kan være vanskelige at overskue og tager følgelig længst tid. Mindre sogne og områder, hvor der kun har fundet få ændringer sted, er lettere at håndtere og kan følgelig bearbejdes hurtigere.

De to adskilte registreringsformer – henholdsvis element- og kulturmiljøregistreringen – har vist sig at have mange fordele. Elementregistreringen har i sig selv et stort potentiale, idet der her er tale om en meget kildenær registrering, der giver mulighed for meget hurtigt at få information om et eller flere elementer. Databasens søgemuligheder gør det muligt at foretage søgninger på elementer ud fra en række nærmere definerede kriterier, hvor det f.eks. er muligt at søge på elementnavn, stednavn, type, sogn, anlæggelsesår og nedlæggelsesår samt at foretage fritekstsøgning. For det andet har elementregistreringen en overskuelighed, som gør det muligt at komme videre til næste skridt: Kulturmiljøregistreringen. På den måde er processens forskellige faser anskueliggjort, såvel som muligheden for senere at vende tilbage til "grundregistreringen" er bibeholdt. Også i forbindelse med det praktiske registreringsarbejde har de to separate databaser gjort det muligt at bevare overblikket – især for registreringen af elementer og kulturmiljøer fra perioden efter 1800, som har været mest vanskelig at overskue.

Fremhæves må det også, at registreringen let kan udbygges. Således kan der foretages registreringer af nye typer af elementer og kulturmiljøer, såvel som informationerne om de allerede eksisterende kan udbygges i dybden. Disse forhold bevirker, at der tale om en "fremtidssikret" model. Det har været en stor udfordring at foretage registreringen på nettet, hvilket i opstartsfasen medførte en del tekniske vanskeligheder. Samlet set er det dog vurderingen, at de mange fordele ved at have data umiddelbart

tilgængelig på nettet klart opvejer besværlighederne. Derfor må den skitse-rede fremgangsmåde betegnes som en operationel metode til på systematisk og overskuelig vis at få styr på de mange kulturmiljøer, der findes i et komplekst landskab.

Anvendelsen af en kulturmiljøregistrering

Den måde, som denne registrering er grebet an på gør, at den har flere anvendelsesmuligheder. Den konkrete anledning er behovet for grundlaget til en kulturmiljøudpegning i amterne. Men urtherover er der også almen information om kulturlandskabets historie. Med den grundlæggende registreringsmåde er det ikke kun de udvalgte/udpegede kulturmiljøer, som der bliver informeret om, men alle registrerede. Og med udgangspunktet i elementer (punkter), som kan blive til kulturmiljøer (områder), forsøger vi at fange alle (kendte) aktiviteter, som har sat sig spor i landskabet på et tidspunkt. Det vil sige også dem, som i forhold til den metodiske klassificering ikke bliver til kulturmiljøer. Denne brede tilgang skulle også give mulighed for en bred brugerflade. Det vil sige, at den skulle ramme både den alment lokalhistorisk interesserede (som dog måske kan blive skuffet over, at registreringen ikke går i dybden, dvs. han eller det lokalhistoriske arkiv kan ligge inde med yderligere oplysninger, som ikke er tilknyttet databasen (endnu)), og den professionelle forsker, som også vil kunne savne dybtgående oplysninger.

Det som begge brugergrupper kan have gavn af er, at der er tale om en bred registrering, både hvad angår det regionalt dækkende og det tematiske. Særligt det tematiske gør, at denne databasebaserede registrering byder på en

unik mulighed for sammenligning af forskellige temaer, når det gælder udbredelse, størrelse (antal gårde eller tilliggende) eller oprettelsesår (for de nyere typer, hvor dette måtte være relevant). Der er indbygget søgemuligheder, som gør sådanne spørgsmål mulige at besvare. Registreringen har den fordel, at den så vidt muligt er placeret på kort (georefereret), og ydermere kan man i den tekniske opsætning af hjemmesiden skifte baggrundskort, så man selv kan undersøge nogle udviklingstræk, hvis de ikke er beskrevet i databasens oplysninger. Endvidere finder man her en systematisk registrering af de kendte topografiske værker, først og fremmest Trap Danmarks forskellige udgaver, som man derfor ikke behøver at søge til for at få kendskab til et område. Endelig kan den IT-orienterede bruger downloade informationerne og således anvende registreringen som grundlag for et videre arbejde. Men databasen er jo ikke bedre end det kildegrundlag, som er anvendt, og derfor vil andre kilder kunne supplere på forskellig måde, både hvad angår mere detaljeret information om registrerede elementer og nye elementer og -typer. Derimod er det ikke givet, at der vil kunne opnås den samme grad af regional dækning, som har været hensigten og baggrunden for udvalget af kilder til denne registrering.

Hvad angår kulturmiljøregistreringen, er den som omtalt udbygget med en grov bevaringsklassifikation, som tager udgangspunkt i en strukturel vurdering. Dvs. der er tale om en overordnet vurdering baseret på kort, hvor fire forhold kan vurderes: bebyggelse (beliggenhed, antal, størrelse, funktion), infrastruktur (veje, jernbaner), arealanvendelse (enge, skove osv.) og indre opdelinger (hegn, diger, vandløb, grøfter og kanaler). Det giver et overordnet grundlæggende billede af udviklingen på baggrund af de

kortserier, vi har til rådighed. Men det bliver i sagens natur vanskeligt at komme tilbage før år 1800 for at vurdere de kulturmiljøer, der havde deres primære funktionsperiode før 1800 (landsbyer, enestegårde, hovedgårde). Hvad det fysiske udtryk angår, må vi derfor basere os på situationen på dette tidspunkt (ud fra det minorerede sognekort) som udtryk for udseendet i miljøets funktionsperiode (medmindre vi har oplysninger, der tyder på noget andet, f.eks. antallet af bebyggelsesenheder) og sammenligne med senere kort. Det kan skævvride vurderingen kronologisk betragtet, men vi har ikke andre valgmuligheder i praksis. På den anden side sker de største forandringer netop omkring 1800 ved udskiftningen og frasalg af fæstegods og udparcellering af hovedgårde. Selv om det i nogle tilfælde kan være vanskeligt at udskille denne fase præcist, giver de minorerede sognekort trods alt et ret pålideligt billede af f.eks. en landsby i dyrkningsfællesskabets (sidste) tid, da der er en indbygget træghed i kortenes tilblivelse, f.eks. blev udflyttede gårde ikke ajourført på kortet.

Bevaringsklassifikationen skal opfattes som et skelet, der skal udbygges med besigtigelser i felten, hvor der kan vurderes funktioner, byggestil, udseende og sammenhænge generelt (både af kulturmiljøet og af landskabet som helhed). Et kulturmiljø kan have et helt andet udtryk nede på jorden end vurderet ovenfra på kort. I sidste ende skal en kulturmiljøudpegning også kunne stå for en sådan (æstetisk) vurdering nede fra jorden, som både den almindelige borger og politikerne lægger ind i bedømmelsen. Men det gør det endnu mere vigtigt, at det også fagligt kan forsvares at udpege kulturmiljøer som de bedst bevarede eksempler (regionalt bedømt) på bestemte typer af kulturmiljøer. De kulturmiljøer, som har fået klassifikationen "velbe-

varet struktur" skal derfor ses som en bruttoliste, der kan beskæres ved finjustering og besigtigelser i felten. Kun i de tilfælde, hvor der er ingen eller ikke er tilstrækkeligt mange kulturmiljøer inden for en bestemt type til at lave en afvejning til udpegning, kan der blive tale om at vælge blandt den (store) gruppe med klassifikationen "delvis bevaret".

Afrunding

Perspektiverne for en digital webbaseret registrering af kulturmiljøer er store. Enhver med adgang til internettet kan søge efter en given historie i landskabet: Turisten, som vil arrangere en ferie med kulturhistorisk indhold, museumsinspektøren eller naturvejlederen i forbindelse med formidling, kommuneplanlæggeren, som vil tage historiske hensyn i sagsbehandlingen, forskeren eller lokalhistorikeren, der vil arbejde videre i dybden og endelig Kulturarvsstyrelsen, som måtte ønske at prioritere bevaringen af nationens kulturmiljøer. Registreringen i Vejle amt og Vendsyssel er allerede tilgængelig. I løbet af 2005 og 2006 vil også Fyns Amt og Skjern Å-området blive færdig. I relation til anvendelsesmulighederne vil en landsdækkende registrering være forholdsvis billig, men det kræver faglig accept af præmisserne, der ikke udelukker andre tilgange. Registreringen er et skelet, som skal udbygges med muskler og organer, men uden skelet bliver kulturmiljøet en blævrende klump.

Noter

1. UMTS – Universal Mobile Telecommunications Systems – dækker over at regeringen i 2001 solgte licenserne til mobiltelefoni, og at midlerne herfra blev stillet til rådighed for bl.a. projekter om digitalisering af kulturarven (i alt 13 mio. kr.)
2. Statslig udmelding til regionplanrevision 2001. Miljø- og Energiministeriet, 1998, s. 79f.
3. Forskningsstyrelsen: Opbygning af viden på kulturmiljøområdet, 1997.
4. Del af det strategiske miljøforskningsprogram SMP II "Bæredygtig arealanvendelse" – centerleder: Per Grau Møller.
5. Vivian Etting og Per Grau Møller (red): De kulturhistoriske interesser i landskabet. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
6. Anette Schou og Jesper Handberg: Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen. Skov- og Naturstyrelsen, 1999. De uddybende baggrundsrapporter fra pilotprojekt øst og vest er udgivet som arbejdsrapporter.
7. Per Grau Møller og Erland Porsmose: Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
8. Katrine Højring og Ole Hjort Caspersen: Indikatorer for kulturmiljø og landskab under forandring. Park- og Landskabsserien nr. 33. Forskningscenter for Skov- og Landskab 2001.
9. Per Grau Møller: Kulturmiljøregistrering. Fortid og Nutid 2001, hefte 1, s. 3-22. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen (red): Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis. Museum Tusulanums Forlag 2003. Ebbe Keld Petersen (red): Atlas – quo vadis? Referat af seminar om kulturmiljø 2004, KUAS 2004. Se pdf på www.kuas.dk.
10. Kirsten Skov Thielsen m.fl. (red.): Kulturmiljøer, bind 1 og 2. Roskilde amt, 2000. Vestsjællands Amt: Beskrivelse af kulturmiljøer, Regionplan 2001-2012, planlægningsdokument nr. 3, 2001. Århus Amt: Kulturhistorisk redegørelse, 2001. Gert Hougaard Rasmussen m.fl.: Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle amt, 1997, med supplement 2002. Sven Thorsen: Kulturmiljøer, Storstrøms Amt, fire bind: Nørre Alslev Kommune 2000, Sydfalster Kommune 2002, Stubbekøbing Kommune 2003 og Nykøbing Falster Kommune 2004.
11. Schou og Handberg, 1999, s. 55.
12. Den metodiske rapport: Fredningsplanlægning og kulturlandskab, kulturgeografien, Fredningsplanorientering nr. 1. Fredningsstyrelsen og Geografisk Institut, Københavns Universitet 1983.
13. Etting og Møller (red.), 1997, s. 11.
14. Lovbekendtgørelse 911 af 14-10-2001. Lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer, § 1.
15. Carl Sauer (1941, s. 364) Carl Ortwin Sauer: Foreword to Historical Geography. I: J. Leighly (red): Land and Life – A Selection of Writings of Carl Ortwin Sauer. University of California Press 1941/1963, s. 351-379.
16. P. Burggraaff: Fachgutachten zur Kulturlandschaftspflege in Nordrhein-Westfalen. Im Auftrag des Ministeriums für Umwelt, Raumordnung und Landwirtschaft des Landes Nordrhein-Westfalen. Mit einem Beitrag zum GIS-Kulturlandschaftskataster von R. Plöger. Münster 2000 (Siedlung und Landschaft in Westfalen 27).s. 11, 20; R. Plöger: Inventarisierung der Kulturlandschaft mit Hilfe von Geographischen Informationssystemen (GIS). Methodische Untersuchungen für historisch-geographische Forschungsaufgaben und für ein Kulturlandschaftskataster. Dissertation, Universität Bonn, 2003, s. 99ff.
17. Etting og Møller (red.), 1997.
18. Se listen over elementer, kulturmiljøer og de tilhørende definitioner i de to vejledninger, som findes på projektets hjemmeside: <http://www.humaniora.sdu.dk/kulturmiljoe> Definitionerne er forsøgt udarbejdet især vha. Håndbog for topografer, 1. udgave, 1963, som grundet det tidsmæssige sammenfald med 5. udgaven af Trap: Danmark, kunne bidrage med mange brugbare definitioner, der ikke lod sig finde andetsteds. Den nyere udgave af samme værk (2. udgaven fra 1984) kunne i nogle tilfælde præcisere definitionerne. Desuden er Dansk kulturhistorisk Opslagsværk benyttet samt i begrænset udstrækning Ordbog over Det danske Sprog.
19. Per Boje: Trap gennem tiderne. I: Bol og By 1997,1, p. 23.
20. I begyndelsen og midten af 1990'erne var der overvejelser om at udgive en 6. udgave af Trap. Desværre blev det kun til et pilotprojekt med Middelfart kommune som forsøgsområde. Se Boje, 1997, s. 18-34; og Per Boje et al (red.): Trap: Danmark 6. udgave. Middelfart kommune. Godkendt pilotprojekt. 1996.
21. Definitionen er udarbejdet med udgangspunkt i Erland Porsmoses arbejde i artiklen om Landsbyer i De kulturhistoriske interesser i landskabet 1997, s. 43f samt i Den regulerede landsby, 1983, s. 23f; og sammenholdt med Adam Schackes definition af enestegårde

- (Schacke 2003 s. 28-30).
22. Se Svend Balslev og Hans Ejner Jensen: Landmåling og Landmålere. København 1975; og Per Grau Møller: Udskiftningskort og Original I-kort, Geoforum Perspektiv. Tidsskrift for Geografisk Information, 5, jan. 2004, s. 14-25.
 23. Definitionen er udviklet i forbindelse med Mette Ladegaard Thøgersens endnu upublicerede speciale og det igangværende ph.d.-projekt. Betegnelsen "rural by" er lånt fra geografen Viggo Hansen. Se f.eks. Viggo Hansen: "Den rurale by" i Geografisk Tidsskrift, 64. bd. København 1965, s. 54-69. Definitionen er inspireret af historikeren Niels Peter Stillings definition i De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion. 1987. Se f.eks. s. 147.
 24. Definitionen er foreløbig og udviklet i forbindelse med Mette Ladegaard Thøgersens igangværende ph.d.-projekt.
 25. Her er anvendt VisIT 4.2.
 26. Opslag i databasen.
 27. Opslag i databasen.
 28. Opslag i databasen.
 29. Databasen er udviklet i samarbejde med det århusianske konsulentfirma U-GIS.
 30. Der er adgang til databaserne via projektets hjemmeside: <http://www.humaniora.sdu.dk/kulturmiljoe>.

En god historie

Tyge Krogh om mikrohistorie, metodefiksering og det store natmandskomplot

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid, september 2005, s. 221

I foråret 2000 forsvarede Tyge Krogh sin disputats Oplysningstiden og det magiske om de magisk-religiøse elementer i dansk straffepraksis i første halvdel af 1700-tallet. Allerede samme efterår udgav han endnu en bog, denne gang om en stor retssag mod et netværk af kriminelle, sjællandske natmænd, som fandt sted i Kalundborg i 1730'erne. Det store natmandskomplot, som bogen hed, er det første eksempel herhjemme på den variant inden for den nye kulturhistorie, som kaldes mikrohistorie, og bogen er senere, sammen med Palle O. Christiansens *Lykkemagerne* fra 2002, kommet til at stå som eksempler på mikrohistorien i Danmark. Fortid og Nutid har taget en snak med Tyge Krogh om hans syn på mikrohistorien, og hvad den kan bruges til.

Tyge Krogh, f. 1954, dr. phil., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet. Har foruden de to ovenfor nævnte bøger bl.a. udgivet *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* (1987); *Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet*, *Den jyske Historiker* nr. 67 (1994); *Bødlens og natmandens uærlighed*, *Historisk Tidsskrift* bd. 94 (1994) og *Henrettelsens fascination. Om selvmordsmord og statsreligiositet i 1700-tallet*, *Den jyske Historiker* nr. 105 (2004).

Hvad betyder begrebet kulturhistorie for dig?

Som en forsker, der oprindeligt arbejdede med en strukturhistorisk tilgangsvinkel, hvor jeg primært interesserede mig for de dominerende økonomiske og sociale strukturer, er den kulturhistoriske analyse lidt af en frigørelse. Her får man lov til at kaste sig over en række nye områder, som ikke passer ind i den store strukturhistorie, og som ikke nødvendigvis har hovedrollen i samfundets udvikling. Man kan sige det på den måde, at man via kulturhistorien får lejlighed til at fordybe sig i nogle meget specielle emner, som måske i virkeligheden gemmer på væsentlige forståel-

ser, man ikke ellers ville have opdaget. Ting, som drukner i den store strukturhistorie, der var så populær herhjemme i 1970'erne og 1980'erne.

Det er også spændende at kaste sig over nogle mindre, men til gengæld eksotiske historier med umiddelbar appel til læserne i stedet for altid at skulle beskrive store komplekse sammenhænge over en given periode. I min bog om 1700-tallets natmænd ønsker jeg f.eks. ikke at give en dækkende beskrivelse af hele perioden, men blot at beskrive denne specialitet – natmændene. Siden opdager man måske, hvad denne lille specialitets betydning er for 1700-tallets "store" historie.

Kan man forstå en periodes økonomiske og politiske forhold uden at forstå den kultur, hvoraf de er en del?

Nej, det kan ikke reduceres. Historien kan ikke reduceres til f.eks. økonomiske, sociale og politiske forhold, lige så lidt som den kan reduceres til kulturelle forhold. Det er det, der er pointen. Der er kulturelle aspekter indvævet i alle forhold, og de spiller en betydelig rolle. Når man opdager det, så åbner der sig nogle nye muligheder for forståelsen af samfundsforandringer. Men selvom man bedriver kulturhistorie, behøver man jo ikke at mene, at alt andet er irrelevant, at økonomiske, sociale og politiske forklaringer er uvæsentlige. Jeg har det udmærket med at sige, at det er fornuftigt og relevant at beskæftige sig med kulturhistoriske aspekter, og også at der savnes forskning heri, men det gør altså ikke de andre indfaldsvinkler mindre relevante.

Da du fandt natmandssagen tilbage i 1978, var du da bekendt med kulturhistorie?

Nej ikke som sådan. Jeg var meget socialhistorisk inspireret dengang, og der er jo også socialhistoriske elementer i natmandshistorien. Dengang i 1978 læste jeg blot sagen og gik videre med andre ting. Men den lå i baghovedet som en udfoldet mulighed. Ja, den lå i virkeligheden i 12 år, før jeg atter tog den op. Og i løbet af de 12 år var der sket meget på det faglige område. Man lever jo ikke i et vakuum, og netop den nye kulturhistorie brød igennem i 1980'erne, mens den gamle sociale og økonomiske historie fik sig nogle gevaldige skrammer. Og jeg må sige, at det har været umagen værd at kaste sig over kulturhistorien og forsøge at forstå den forestillingsverden, som ligger bag sagen om natmændene.

Natmandsbogen udkom i efteråret 2000, og i foråret samme år kom din disputats

om 1700-tallets straffepraksis. Hvilken idé opstod først?

Det var klart historien om natmændene, der kom først. Jeg ville beskrive en helt bestemt begivenhed i 1730'erne. Jeg kom også fint i gang med at beskrive den konkrete historie, men oplevede så, at der var en række elementer, som jeg ikke kunne forstå og beskrive tilstrækkeligt i den meget lokale tilgangsvinkel, som sådan en enkelt sag lægger op til. Jeg var altså nødt til – for at sætte natmandssagen i perspektiv – at foretage supplerende undersøgelser for at se, hvad der var generelt og hvad der var særligt i denne sag. Var sådanne store tyvekomploetter f.eks. almindeligt forekommende? Var de idømte straffe hårde i forhold til sædvanlig retspraksis osv.?

Hertil kom den fremmedartede forestillingsverden, som styrede personernes handlinger. Det første, der slog mig som besynderligt og forklaringskrævende var de forestillinger om uærlighed, der fandtes i 1700-tallet. Hvor udbredte var de, og hvor kom de fra? Og så var der den magisk-religiøse forestillingsverden, hvor Højesteret bl.a. idømte bålstraffe til sodomitter. Det havde forskningen hidtil ikke beskæftiget sig med, og det blev nødvendigt for mig at forstå sådanne forestillinger og deres betydning i samfundet, før jeg kunne beskrive de motiver, personerne i natmandssagen havde til at handle som de gjorde. Det var disse supplerende undersøgelser, der blev til min disputats.

Det kræver noget særligt formidlingsmæssigt at skrive en historie som natmandskomplottet. Du må have gjort dig tanker om på hvilken måde, du ville formidle den?

Begyndelsen på historien om natmandskomplottet ligger som sagt mange år før disputatsen. Jeg var begyndt at skrive på historien og var kommet et godt styk-

"Jeg mener, at der har været en tendens til, at mikrohistorien som sådan blev omtalt som prototypen på en ny form for historieskrivning. At den altså mere eller mindre burde anvendes på al historieskrivning. Men den faghistoriske diskussion kan ikke alene lade sig binde til de indsigter, som mikrohistorien kan bidrage med. Man kan ikke bare fravælge 'den store historie', som efter min mening er en del af selve den menneskelige måde at tænke på. 'Den store historie' er historieforskningens primære slagmark."(foto: Stig Stasig).

ke vej ind i den, da jeg kom til et punkt, hvor den simpelthen blev for kompleks. Der var en række fænomener der ikke kunne beskrives, uden at jeg selv gik i gang med nogle dybere undersøgelser, som ikke hørte til i fortællingen om natmændene. Det gjaldt især forestillingerne om uærlighed, de magisk-religiøse forestillinger og hele tidens retshistorie.

Det hører med til billedet, at det tidlige 1700-tals retshistorie hidtil kun har været meget lidt beskrevet, så der var ikke meget forskning at bygge på. Emnet blev altså for stort, og jeg fandt ud af, at jeg var nødt til at få noget mere sammenhængende tid til videre fordybelse. Jeg var derpå så heldig at få et beløb til frikøb fra Det humanistiske Forskningsråd – to år til at arbejde med 1700-tallets retshistorie. Og så opstod spørgsmålet om – nu fik jeg jo virkelig meget materiale op under neglene – hvordan jeg skulle formidle den brede undersøgelse, samtidig med at jeg havde den her konkrete historie om natmændene, som havde så store formidlingsmæssige fordele. Hvordan skulle jeg gribe det an? Jeg overvejede selvfølgelig at skrive én stor bog, og så lægge natmandshistorien ind i den som et eksempel på tidens uærlighedsforestillinger. Men efterhånden kom jeg frem til, at det ikke duede.

For mig at se er historiefaget, som en del af den humanistiske forskning, splittet imellem faghistorisk fordybelse og så formidling af forskningsresultaterne. Man er nødt til at føre de kvalificerede faglige diskussioner i en meget snæver faghistorisk sammenhæng, hvor man kan forudsætte teorier og bestemte former for viden almindelig kendt, og hvor man følgelig kan komprimere sin fremstilling helt anderledes og komme dybere ned i de faghistoriske problemstillinger. Samtidig har faghistorikerne en anden empirisk interesse end den almindelige historieinteresserede læser. Faghistori-

kerne kender i forvejen en stor del af empirien og er derfor mere interesseret i nye konkrete og faktuelle oplysninger. Faghistorikeren kræver altså et dokumentationsniveau, som andre historieinteresserede ikke er optaget af.

Samtidig hører det med til forskningstraditionen inden for de humanistiske videnskaber, at formidlingen – anvendelsen – af nye videnskabelige resultater går via forskernes egne skriftlige fremstillinger. Det kan være i form af artikler og kronikker og i monografier af forskellig slags. Formidlingen er altså i sig selv en integreret del af det videnskabelige arbejde. Humanisten skal ikke kun arbejde forskningsmæssigt, men også delvis litterært i og med, at han/hun skal skabe en videnskabelig tekst, som er så god, at læseren husker den og har en oplevelse ud af at læse den. Den skal kort sagt gøre indtryk. Det betyder, at vi som formidlere skal formidle vores viden på en måde, der går i spænd med menneskers måde at forstå ting på – og erhvervelse af viden går ofte via indlevelse i konkrete, menneskelige historier, som f.eks. den om natmændene. Vi husker tingene bedre, når den videnskabelige formidling ikke er pakket ind i lutter abstraktioner, men formidles via fortællinger om konkrete menneskers gøren og laden. Sproget og stilen er med andre ord en meget vigtig del af humanistens faglige værktøjskasse.

Var du bevidst om hvilken narrativ strategi, du ville benytte dig af, da du skrev "Natmandskomplottet"?

Ja, det var jeg. Det, der skete for mig i processen var, at jeg simpelthen ikke kunne formidle den lille natmandshistorie på de præmisser, den krævede, samtidig med at jeg skulle bearbejde og analysere det store retshistoriske materiale, jeg var kommet i besiddelse af. Derfor besluttede jeg først at skrive en traditionel historiebog, hvor jeg ikke pålagde

mig selv specielle formidlingsmæssige begrænsninger. Jeg ville redegøre for det materiale jeg havde fundet, arbejde så dybt med det, som jeg fandt nødvendigt, og argumentere for mine pointer i en faghistorisk kontekst.

Til gengæld skrev jeg så intet om natmandshistorien i denne store faghistoriske fremstilling, som siden blev til min disputats. Da jeg var blevet færdig med den store fremstilling og havde skrevet mig selv igennem, om man så må sige, og klargjort for mig selv hvad min holdning var til en række forskellige elementer, følte jeg mig i virkeligheden meget fri til at skrive natmandshistorien på en måde, hvor jeg ville lade fortællingen styre bogens struktur. Jeg ville kun tage lige præcis de ting med, som var nødvendige for at give fortællingen dens forklaringskraft, og jeg ville selvfølgelig også udnytte de narrative strukturer, der kunne styrke fortællingen. Så bogen er klassisk opbygget: Man får først præsenteret personerne og retssagen, de forbrydelser der er begået osv. Man får faktisk hele sagen rullet op til det punkt, hvor der skal fældes dom over natmændene. Når spændingen så er bygget op, gør jeg holdt, for nu skal vi forstå, hvad det var for en verden alt dette foregik i. Derpå tager jeg forskellige temaer op i en mellemfase og slutter efterfølgende af med, hvordan historien endte.

Det lyder meget enkelt. Så enkelt var det vel ikke i praksis? Jeg tænker især på det sproglige arbejde.

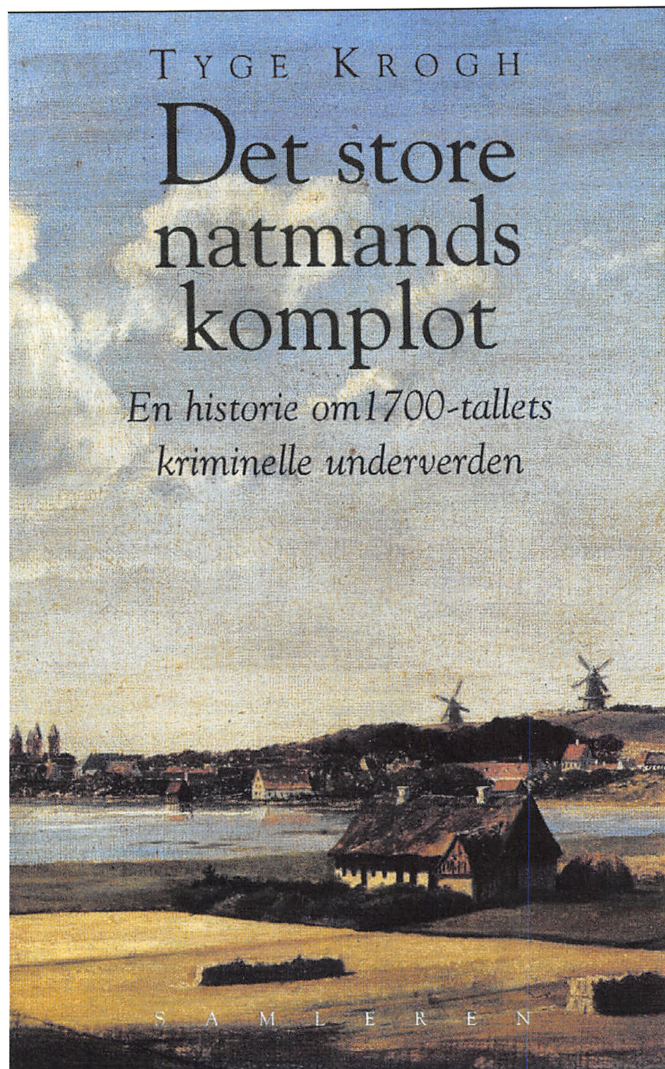
Jeg oplevede det som en mental frigørelse, at jeg allerede var kommet af med mine historiefaglige ambitioner i form af disputatsen. Nu var det ikke længere nødvendigt for mig at få de helt store perspektiver og retshistoriske sammenhænge med ind i fortællingen om natmændene. Det betød, at jeg med større frihed kunne fordybe mig i natmands-

fortællingens indre drama. Da jeg først havde fået afløb for det andet, var det heller ikke svært at skrive mere bredt og populært, og jeg var sådan set ligeglad med, hvor lang bogen blev. Jeg ville blot have dramatikken og suspensen med, ligesom jeg var bevidst om, at der skulle "farver" med. Hvad var det for en by, vi kom ind i? Hvordan var lugtene osv.?

Har bogen nogen forbilleder?

Jeg havde læst lidt af Clifford Geertz¹ og den slags, men jeg havde ingen egentlige forbilleder. Jeg havde f.eks. ikke læst forfattere som Carlo Ginzburg² eller Natalie Zemon Davis,³ da jeg skrev bogen. Men de var jo "derude" som eksempler på hvordan sådanne ting kunne gøres, selvom jeg ikke selv havde læst dem. Hvis vi endelig skal tale om forbilleder, var det faktisk mere den klassiske kriminalroman, der var mit ideal. I grunden ved vi jo godt, hvordan en historie skal skæres, opbygningen af et plot og det, at der skal mere til end bare plottet. Det er det, der skaber en god historie. Læseoplevelsen styrkes, når man både bliver underholdt og så får noget ekstra. Det er kombinationen af de to ting, der er interessant og som kendetegner en god bog. Men samtidig ville jeg ikke skrive ren fiktion.

Jeg var meget bevidst om, at den fascinationskraft min historie havde, var bundet op på at læseren troede, at det var en sand historie, at det virkelig var foregået. Hvis jeg skulle have skrevet noget, der ikke havde rod i virkeligheden eller som kunne være sket, men ikke var sket, så ville jeg have taget et dramatisk skridt, som fuldstændigt ville have ændret læserens syn på det jeg skrev, på hans eller hendes forventninger og krav til bogen. Jeg tror man kan sige, at mit sprog er rimeligt nøgternt. Det er ikke sprogligt sprudlende, og jeg vil tro, at læserens krav til sproget vil vokse, hvis man i stedet skriver fiktion.

Det store natmandskomplot udkom i efteråret 2001. Sammen med Palle O. Christiansens Lykkemagerne, der udkom året efter, hører den vel til de bedst kendte eksempler på 'den nye kulturhistorie' herhjemme. I bogen præsenteres læseren for en hidtil stort set ukendt underverden, hvor begreber som uærlighed og urenhed indtager en betydningsfuld plads. Natmændene levede af at skinde døde dyr og tømme latriner, og 'ordentlige' mennesker skyede dem som pesten. Til tider var de også indviklet i lyssky og kriminel virksomhed. Krogh demonstrerer, at det netop var den omgivende verdens sociale afsky, som gjorde det muligt for en række sjællandske natmænd i 1720'erne at opbygge et kriminelt netværk, hvor man udvekslede stjalne heste fra store dele af Syd- og Vestsjælland.

Palle O. Christiansen har engang skrevet noget om vigtigheden af at kunne formidle fornemmelser af stoffet til læseren. Er det noget du har gjort dig nogle tanker om?

Ja, jeg har faktisk diskuteret det med Palle O. Christiansen, og jeg er enig med ham i, at man får en række fornemmelser, når man arbejder med et kildemateriale, men jeg mener på den anden side ikke, at det er så interessant for læseren

at få noget at vide om mine fornemmelser, med mindre jeg selv har gjort mig de fornemmelser klarere og undersøgt i hvilket omfang, jeg kan underbygge dem med kilder.⁴ Det betyder ikke, at de skal være fuldt underbygget. Der er ting, som ikke er helt klare, men som alligevel kan være så interessante, at de bør formidles. Jeg kan altså følge ham så langt, at man via fornemmelser nærmer sig forklaringer, som er vanskelige at doku-

mentere empirisk. Til gengæld mener jeg, at man er forpligtet til at dokumentere dem empirisk i det omfang, det kan lade sig gøre.

I "Natmandskomplottet" er forvalteren Niels Lind fra Kalundborg en af plottets hovedpersoner. I hvor høj grad er hans motiver til at gå ind i natmandssagen baseret på dine fornemmelser heraf, og i hvor høj grad på kilderne?

Jeg mener, at jeg har en række indicier for, at Niels Lind havde brug for en god sag og en succesoplevelse. På det tidspunkt, hvor Niels Lind tager natmandssagen op, står han selv midt i en række retssager, der truer med at ødelægge hans gode navn og rygte. Natmandssagen nyder kun fremme og bliver den kolossalt store sag den bliver, på grund af den energi, som Niels Lind lægger i den – og hvorfor lægger han så den energi i den? Mit argument er, at han har behov for en vindingsag for at reparere på sit ry og rygte. Der er rigtigt nok et stort element af 'fornemmelse' i denne udlægning, men jeg har gjort mig stor umage for at finde og fremlægge de indicier, der underbygger tolkningen. Når jeg fremstiller Niels Lind som et ubehageligt menneske – en skurk, så vil jeg dog gerne indrømme, at det i høj grad er baseret på min fornemmelse af ham. 'God' og 'ond'-karakteristikker er jo stærkt forsimplede helhedskarakteristikker, som sjældent holder for en nærmere undersøgelse, men alligevel vil man som læser gerne orientere verden i denne dikotomi. Narrativt har Niels Lind en meget betydningsfuld rolle som skurken i historien. Man laver aldrig en god historie uden en skurk. Skurken er det vigtigste, som min forlægger sagde til mig. Og skurken tillægges så forskellige ondsindede motiver. Her kommer vi over i nogle forklaringsmodeller, som spiller en stor rolle i fiktionsslitteraturen, men som man traditio-

nelt ikke beskæftiger sig med inden for faghistorie. I og med at Niels Lind spiller skurkerollen i historien, tangerer jeg nogle traditionelle fiktionsslitteraturtemaer og forklaringer, og det er bl.a. det, der giver historien dramatik og karakter af en livshistorie. Jeg mener dog at jeg præsenterer læseren for de indicier, jeg har for min tolkning, og dermed tillader læseren selvstændigt at tage stilling.

Enkelte kritikere af bogen har fremhævet, at du ikke er konsekvent nok, at du altså ikke fører din kulturhistoriske analyse helt igennem, men blander genren med mere traditionelle historiske emner?

Jeg har ikke ønsket at skrive én bestemt slags historie.⁵ Jeg synes heller ikke man kan sige, at mikrohistorie kun kan skrives på én bestemt måde. Enhver litterær fremstilling er unik, såvel i sin fortælleform som i sin metode. Man kan selvfølgelig sagtens tale om mikrohistorie og den nye kulturhistorie som tendenser, og det enkelte værk vil selvfølgelig altid skulle fungere i dialog med de ismer og metoder, der nu engang er til rådighed. Jeg har f.eks. også en række socialhistoriske forklaringer med i min undersøgelse, og jeg synes de passer udmærket ind i fortællingen. Nogle har hævdet, at jeg fordyber mig alt for meget i retsapparatets udvikling i 1700-tallet, men jeg finder at netop en udredning heraf er relevant for historien og dens forløb, og derfor kan disse redegørelser ikke udelades, hvis man skal forstå historien. I 1732 skete der således en ændring af måden, hvorpå retssager finansieres, og denne ændring fik afgørende betydning for natmandssagens forløb – og eftersom det er helt afgørende, synes jeg, at det både er interessant og relevant. Så vidt jeg kan se, er natmandssagen simpelthen den dyreste retssag i hele 1700-tallet. Men det er selvfølgelig ikke kulturhistorie, det er retshistorie.

Du har sagt et sted, at der er en lille historie, som duer til nogen ting og en stor historie, der duer til andre ting, og at kulturhistorien passer til de små ting. Kan kulturhistorie ikke være noget andet end mikrohistorie? Kan det ikke også bruges på den store historie?

Jo, klart. Jeg synes at der har været en tendens til, at mikrohistorien og ikke kulturhistorien er omtalt som prototypen på en ny form for historieskrivning. At den altså mere eller mindre burde erstatte anden historieskrivning. Der er selvfølgelig nuancer i det, men jeg mener, at der blandt yngre historikere og historiestuderende er en forestilling om, at man kan skippe den store historie og nøjes med de små historier. I det lys er min pointe, at den faghistoriske diskussion ikke alene kan lade sig binde til de indsigter, som mikrohistorien kan bidrage med. Men de kan selvfølgelig sagtens indgå som en del af den øvrige faghistorie.

Man kan ikke bare fravælge 'den store historie'. Den er efter min mening en del af den menneskelige måde at tænke på. Vi tænker alle inden for rammerne af større, forenkledede forestillinger om historien. Det er ligeledes en del af menneskets natur som et socialt væsen at kanonisere nogle opfattelser af virkeligheden og gøre dem til det fælles tankegods, som alle deler eller i hvert fald forholder sig til. 'Den store historie' repræsenterer vores fælles erindring og udgør den kanon af historiske begivenheder og fortolkninger af historien, som vi alle kender. Den er en uundgåelig del af vores måde at tænke på. Historiefagets formål er derfor at dokumentere, diskutere og kvalificere den fælles 'store historie', og man kan vel ligefrem sige, at 'den store historie' er historieforskningens primære slagmark.

Nogle historikere ser mikrohistorien som en fremgangsmåde – en særlig me-

tode – der i sig selv kan skabe nye erkendelser om fortidens forestillingsverden. Men det er kun til en vis grad rigtigt. Mit eget arbejde med natmandskomplottet kunne jo ikke stå alene. Jeg var nødt til at inddrage temaer fra 'den store historie' for at kunne placere natmandshistorien i sin rette historiske kontekst. Det var først, da jeg trak indsigterne fra min disputats ind i arbejdet med natmandsbogen, at jeg kunne gøre fortællingen interessant og relevant. Således får læseren af natmandsbogen både en indlevelse i nogle konkrete personer – tidens, stedets og handlingens enhed, og samtidig får de præsenteret det vingesus, at historien er 'ny' i den forstand, at den reviderer 'den store historie' om 1700-tallets første halvdel. Jeg mener faktisk, at en meget stor del af læseoplevelsen lige præcis er denne oplevelse af, at bogen også kommenterer 'den store historie'. Det er i virkeligheden det centrale ved den mikrohistoriske metode.

Det er i øvrigt typisk, at diskussionen om både min og Palle O. Christiansens bog *Lykkemagerne* er gået på fremstillingernes form og den lille historie, men ikke på de generelle ideer, som vi har fremsat om de perioder, vi beskriver.⁶ Og det er jo ikke nødvendigvis fordi anmelderne har været enige med os i vore udlægninger af fortiden, men de har vel ment, at det ikke var tiden og stedet at tage nuancerne i den diskussion op. Mikrohistorien egner sig ikke til de klassiske, faghistoriske diskussioner. Der er ingen anmeldere, som har diskuteret relevansen af de periodekarakteristikker og nye begreber, som min og Palle O. Christiansens bøger indeholder. Hvorfor ikke? For mig at se er årsagen den indlysende, at ingen af bøgerne egentlig dokumenterer deres overordnede påstande. Deres dækningsgrad uden for de konkrete små historier forbliver postuleret. Man må enten tro os på vores fine

doktorgrader eller læse andre af vores bøger, som dokumenterer de overordnede påstande langt bedre.

Hvordan vil du så betegne din disputats? Er det kulturhistorie?

Ja for en stor del er det, for jeg forfølger en række kulturhistoriske problemstillinger. Jeg forsøger at drive den pointe igennem, at der sker en erkendelsesmæssig udvikling hos samfundseliten omkring deres syn på strafferetsplejen. Pointen er, at denne elites forestilling var dybt præget af nogle magisk-religiøse grundanskuelser, som de med tiden mere og mere ønskede at distancere sig fra, men også at disse grundanskuelser var så dybt indvævede i hele samfundets magtstruktur og kirkens religiøse forkyndelse, at man havde meget store vanskeligheder med at vikle sig ud af det. Jeg forsøger at isolere nogle kulturelle elementer, som ikke blot kan reduceres til politik, økonomi og sociale forhold, men som netop er kultur og mentalitet. En anden pointe er, at der i flere tilfælde er tale om en udvikling præget af tilfældigheder, og som derfor modsiger flere af de store forkromede strukturforklaringer. Men samtidig beskriver jeg selvfølgelig også hele retsapparatet, dets økonomiske, politiske og fysiske, konkrete væren.⁷

Men er det så ikke også kulturhistorie, for det er vel ikke formidlingsformen der afgør, om vi har at gøre med kulturhistorie?

Jeg synes ikke det er så vigtigt, hvilken 'isme' man placerer den i. Det, som har været spændende for mig, har været 1700-tallets erkendelsesmæssige udvikling. Den er meget grundigt beskrevet i bogen. I den traditionelle retshistorie er det nogle filosofiske "helte", som tager de store skridt. I den danske 1700-tals retshistorie er det Andreas Hojer,

Peder Kofod Ancher og Henrik Stampe. Jeg har ønsket at se bag om deres tekster og betragte deres praksis. Den filosofiske historie har jo i høj grad fokuseret på teksterne, hvor jeg til gengæld ser på de faktiske domme, hvor man beslutter at slå andre mennesker ihjel. De er i sig selv vidnesbyrd, der kan betragtes som ekstraudtalelser om, hvordan disse folk i grunden tænkte. I spændingsfeltet mellem det udtalte og det handlede befinder der sig en skjult mening, en skjult forståelse, som ikke fuldt ud artikuleres i det skrevne. Det er for mig at se bestemt kulturhistorisk at angribe den traditionelle filosofiske historie med de materialiteter, som alt for ofte skydes i baggrunden. Gode historier er som regel hybrider mellem flere slags historie.

Hvordan er dit indtryk ellers af den kultur- og socialhistoriske forskning i Danmark?

Det er mit indtryk, at den nye kulturhistorie har vundet stor udbredelse i Danmark i de senere år. Samtidig synes jeg dog, at der er et problem omkring de kulturhistoriske analysers gennemslag i den store historie, hvis vi skal formulere det på den måde. Problemet er måske, at det først og fremmest er de nye metoder og teorier, mere end det er selve den nye empiriske viden, som fascinerer så mange ved kulturhistorien.

Desuden er det et problem, at man ikke systematisk kan opsøge den slags historier, som mikrohistorien dyrker. Man opdager dem næsten altid ved en ren tilfældighed. Hvis vi tager mit eget eksempel med natmandshistorien, så var det jo et rent held at jeg fandt den, og det skete kun, fordi jeg af anden grund havde som arbejdsopgave at gennemarbejde meget store mængder kildemateriale. Det var altså tilfældigheden, der gav mig muligheden. Man går ikke bare ned på et arkiv og finder den slags sager.

Man kan ikke forvente at finde materiale, som har den kompleksitet, der gør en sådan historieskrivning mulig. Jeg kunne derfor ønske mig, at man i højere grad vendte sig mod en diskussion af emner og temaer – kulturhistoriske temaer – i stedet for at være så fokuseret på analysemetoderne.

Den fascination, som har båret begejstringen over den nye kulturhistorie, er en fascination af metoderne, og det gør forskningen kildestyret. Det ville nok være gavnligt for den kulturhistoriske interesse, hvis man havde flere faglige debatter om de kulturelle temaer. Temaerne belyser jo bedre end metoderne, hvordan vi skal forstå de tidligere samfund. Det er temaerne, der skal bidrage til den store historie.

Du efterspørger i virkeligheden kulturhistorie på den store historie og de små historier som eksotiske småekskurser ud i noget andet, noget til at krydre det hele lidt med?

Det er rigtignok mere systematiske kulturhistoriske indsigter, jeg efterspørger i den nuværende situation, men det gør ikke mikrohistoriske studier mindre vigtige. Mikrohistorien er uovertruffen til at anskueliggøre fortiden og gøre den nærværende for læseren, og desuden har den stor betydning i forskningsprocessen. Man kan beskrive en forskningsproces som bestående af tre dele, nemlig for det første i at få ideer til og 'fønmelser' af hvordan historien skal forstås, for det andet i at afprøve og dokumentere sådanne indsigter, og endelig for det tredje i at formidle indsigterne. Mikrohistorierne har stor betydning for at inspirere forskerne til nye forståelser, og de er gode til at formidle disse forståelser, men efterprøvningen og dokumentationen foregår nødvendigvis i et større og mere kompliceret farvand end den mikrohistoriske lokalitet. Jeg synes ikke

det formindsker mikrohistoriens betydning at påpege, at den lever i symbiose med systematisk og problemorienteret faghistorie.

Noter

1. Berømt amerikansk antropolog, der med sit mest kendte værk *The Interpretation of Cultures* fra 1973 kom til at danne skole for en række, især amerikanske kulturhistorikere. Geertz' særlige kulturalanalyse tager udgangspunkt i fortolkningen af mening, idet han går ud fra, at menneskets handlinger, uanset hvor irrationelle de kan forekomme iagttageren, altid indebærer en bestemt mening, som det er kulturforskerens opgave at analysere sig frem til. Antropologen og kulturhistorikeren skal derfor via fortolkning af handlinger og ideer finde frem til disses særlige mening eller betydning.
2. Italiensk historiker, som især er kendt for bogen *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500* fra 1976 (engelsk oversættelse: *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (1976), der er en næranalyse af en italiensk møller, Menocchio, som i 1500-tallet prædikede sin egen særlige udgave af kristendommen. Han blev senere forfulgt af den katolske kirke som kætter. Det er Ginzburg, der står som den fremmeste eksponent for den særlige italienske retning inden for kulturhistorien, der kaldes *microstoria* eller mikrohistorie.
3. Amerikansk kulturhistoriker, som især er kendt for bogen om den franske bonde Martin Guerres forsvinden og genopdukken i 1500-tallets Frankrig. Bogen, som udkom på dansk i 2001 som *Historien om Martin Guerre* er både blevet filmatiseret og opsat som musical. Davis bygger i i høj grad på indsigterne fra Clifford Geertz' fortolkende antropologi.
4. Palle O. Christiansen: *Fornuft og fornemmelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse*, Dugnad. Tidsskrift for etnologi nr. 1, 1992.
5. Anmeldelser af *Det store natmandskomplot*, se f.eks.: Palle O. Christiansen: *Det store natmandskomplot. Omkring rekonstruktion og formidling af en fortidig underverden*, Fortid og Nutid bd. 2, 2001; Peter Henningsen: *Historisk empati: Tyge Krogh og de sjællandske natmænd, 1066*. Tidsskrift for Historie nr. 3, 2000 samt Henrik Horstbøll i *Folk og Kultur 2002* og Nina Koefoed i *Historie* bd. 1, 2001.
6. Palle O. Christiansen: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*, 2002.
7. Anmeldelser heraf kan bl.a. findes følgende steder: *Historisk Tidsskrift* bd. 100, hf. 2, 2000; *Historie* bd. 2, 2000; Hans Henrik Appel: "Thi Blood raaber alt efter Blood". Om Tyge Kroghs disputats: "Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel", *Fortid og Nutid* bd. 3, 2000; Alex Wittendorff: *Straffe, kristendom og erkendelse, 1066*. Tidsskrift for Historie nr. 4, 2001 og Henrik Horstbøll i *Folk og Kultur 2002*.

Anmeldelser

Inge Adriansen og Palle O. Christiansen (red): Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk. Festskrift til Bjarne Stoklund. Forlaget Skippershoved 2003, 254 s., 248 kr.

Bogen *Forskellige mennesker* består af bidrag til en temadag afholdt af Dansk Folkemindesamling i 2002. De er senere samlet og suppleret med andre bidrag for at udgøre en hyldest til professor Bjarne Stoklund i anledning af hans 75-års dag i 2003.

Temaet for artikelsamlingen er valgt som festskrift til Bjarne Stoklund, eftersom han i sine mange studier har vist, hvordan forskellighed produktivt kan udgøre kernen i den etnologiske kulturanalyse, og således har inspireret til studier af forskellighed i tid og rum. I hans professortid er udforskningen af kulturelle forskelle – ofte i det tilsyneladende ens – bevaret som et af etnologiens særkender, som faget fortsat bekender sig til og bearbejder.

Bjarne Stoklund kommer i sit halvvejs fagligt-selvbiografiske bidrag med en nyttig oversigt over den måde, hvorpå økotypebegrebet blev en slags løsning af diffusionismens kartografiske metodes svagheder – idet den kunne bevare indsigten, at der faktisk eksisterer visse kulturgrænser (således danner Skjern Å en kulturgrænse mellem Nord og Syd i Vestjylland osv.), men give dem nye forklaringer baseret på de forskellige variationer i bondeøkonomi eller -økologi. Økotypen er dermed et idealtypisk udtryk for menneskets samliv med naturen koblet til markedsbetingelser og økonomiske systemer, således som Stoklund har vist i sine studier af bl.a. Læsø og Nordatlanten.

Stoklund afholder sig fra at koble dette til regionale, mentale forskelle, hvad ellers er et gennemgående tema i artikelsamlingen. Det er nemlig ellers de regionale forskelle i folks selvopfattelse eller identitet – eller anderledes udtrykt 'følkekarakteren', der er i centrum i bogen – set ud fra forskellige synsvinkler og med forskelligt materiale. Således arbejder nogle bidrag med at blotlægge regioners selvopfattelse, andre med at give bud på produktionen af disse. Samlingen kommer til at lide noget under, at der nok er et fælles tema, men kapitlerne behandler hver deres forskelle og hver deres slags forskelle og behandler dem på forskellig vis, og de derfor kun i mindre grad taler til hinanden.

I deres bidrag tager Peter Dragsbo og Helle Ravn egnsforskellene i byggeskik og havekultur op. Hvor man således i Nordjylland og Østdanmark stræber efter at få bygningerne til at danne en firelænget gård, så dominerer stadig den slesvigske gårdtype i Sønderjylland. Og mens man i Midtjylland bygger om og til, så satser man på Fyn på genbrug af gårdens bygninger, som generelt på Fyn er i god stand pga. tidligere tiders velstand. Artiklen er interessant og øjenåbnende, men man savner en nærmere analyse af, hvordan forskellene har været produceret og fremtvunget af gods, stat, konsulenter osv.

Peter Henningsen tager i sit bidrag fat på sammenhængen mellem godsstruktur og regionale forskelle i 1700-talsbøndernes tænkemåder og adfærd. 1700-tallets skribenter udpegede fire forhold som af særlig betydning for bl.a. bønderes driftighed og mangel på samme: hovedgårdsjordens betydning for godsets økonomi, om ejeren var adelig eller borgerlig, om hovedgården var beboet eller om den var bortforpagtet (hoveri, borgerlige ejere, tomme hovedgårde og bortforpagtning antoges at øge godstrykket). Peter Henningsen undersøger nu, om der statistisk kan ses en sammenhæng mellem disse faktorer og de steder, hvor de samme skribenter mener, at godstrykket er størst og bøndernes træghed dermed størst. Intentionen her er altså alene at følge 1700-talsskribenternes tankegang og belægge denne. Det viser sig, at 1700-talsskribenterne havde ret. Spørgsmålet er så blot, hvad de havde ret i.

Ellen Damgaard og Inge Adriansen tager i deres bidrag enslydende temaer op. Hos Ellen Damgaard handler det om vestjysk selvopfattelse baseret for en stor del på et i 1999 udsendt spørgeskema til afkrydsning, hvor vestjyderne kunne beskrive, hvorledes de opfatter sig selv. Hos Inge Adriansen gælder det den tilsvarende sønderjyske opfattelse af det særligt sønderjyske – baseret på besvarelser, hvor man skulle foreslå en særlig sønderjysk genstand, mindesmærke, ret, begivenhed osv. Underholdende læsning, men begge artikler kommer til at lide under det problem, at undersøgelsernes præmisser (eksistensen af regionale identiteter) ikke diskuteres. Adriansen kan eksempelvis konkludere, at undersøgelsen "dokumenterer" (s.140), at der er regionale forskelle og kulturelle særtræk i Sønderjylland, og det er da også plausibelt, men trods alt noget af en ringslutning, når nu udgangspunktet var at undersøge

denne regionale identitet, som forudsattes at eksistere. Vist et godt eksempel på, at undersøgelser er med til at producere det, de undersøger. Tendensen hertil findes også hos Damgaard, idet vestjyderne her har skullet respondere på et spørgeskema med opregning af mulige kulturelle særtræk, som således på sin vis selv giver matricen for en sådan regional identitet.

I andre af bidragene er fokuset mere på, hvordan disse forskelle kan være producerede: Kenneth Olwig bidrager med et bud på, hvordan Jylland som enhed er blevet konstrueret og peger på korttegningens betydning – betydningen af at kunne forestille sig halvøen i fugleperspektiv. For så vidt et spændende perspektiv, men noget overfladisk behandlet. Det er fx ikke vist, i hvor høj grad Jylland (nogensinde) er blevet opfattet som en enhed.

Michael Harbsmeier angriber problemstillingen mere alment, inspirerende og med indsigt, men på den måde også lidt uden for temaet, da hans emne mere er nationale end de regionale identiteter, der ellers står i fokus for bidragene. Omdrejningspunktet er her, at national identitet er afhængig af andres anerkendelse af denne identitet som en anderledeshed i forhold til dem selv, og dette kaster gode pointer af sig.

To af bogens sidste bidrag omhandler Øresundsregionen: Anders Linde-Laursen og Orvar Löfgren skriver om myndigheders forsøg på at fremme integrationen på begge sider af Øresund i forbindelse med brobygningen – og bl.a. hvordan der trods denne politik er tendens til, at grænsen reproducerer forskelligheden på mange måder. De to bidrag virker noget som en gentagelse af hinanden.

Bogen afsluttes med et velvalgt kritisk perspektiv på bogens tema forfattet af Palle O. Christiansen. Han identificerer en række problemer i udforskningen af kulturgrænser og regional identitet.

Bogen rummer endvidere bidrag af Nils-Arvid Bringéus og en indledning ved Inge Adrianen. Og den afsluttes med en nyttig fortegnelse over Bjarne Stoklunds skrifter 1951-2003. Tak for den! Det ses i øvrigt heraf, hvor imponerende produktiv Stoklund har været som emeritus.

Signe Mellemgård

Morten Fink-Jensen: Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636. Museum Tusculanums Forlag 2004, 418 s., 325 kr.

Morten Fink-Jensen (MF-J) har påtaget sig den

komplicerede opgave at skildre forholdet mellem religionen, her den lutherske ortodoksi på dansk grund, og naturvidenskaberne i perioden 1536 til begyndelsen af 1600-tallet. Alene denne karakteristik af forfatterens værk vil sikkert få ham til at protestere, for hans gennemgående og veldokumenterede tese er, at naturvidenskaberne, i samtiden kaldet naturfilosofien, og teologien ikke udviklede sig i modsætning til hinanden. Kravet fra stat og kirke var, ud fra tidens religiøse forestillingsverden, at al naturfilosofisk tænkning skulle tjene til at forherlige Gud. Selv om fornuften ikke var populær blandt de ortodokse teologer, anerkendte man forskning i naturen, i naturens bog, som den tyske teolog Johann Arndt udtrykte det, thi naturen er en afspejling af og kilde til det guddommelige.

Men de anerkendte naturstudier inden for bl.a. astronomi og fysik førte bag teologiens ryg til en voksende skepsis over for religionen – alene erkendelsen af himmelrummets indretning skulle være eksempel nok – og resultatet blev den sondring mellem naturvidenskab og religion, vi kender i dag.

Til sit formål gennemgår MF-J grundigt Københavns Universitets fakulteter og fag på baggrund af universitetsfundatsen af 1539, som blev grundlaget for det efter reformationen retablerede universitet, og forfatteren viser, hvorledes Melanchtons naturfilosofiske idealer blev dominerende. Men også andre påvirkninger fra bl.a. Paracelsus og Ramus inddrages.

Bogens hovedperson er lægen og teologen Caspar Bartholin (1585-1629), der var både en flittig naturfilosof og samtidig en streng forsvare af ortodoksien, som netop har sin blomstringstid i den første fjerdedel af 1600-tallet. Gennem en detaljeret fremstilling af Bartholins virke og produktion får MF-J bekræftet sin tese, for netop Bartholins forfatterskab fremviser den spænding, der opstår, når man "på samme tid ville hævde, at fornuften var fordærvet og afstedkom menneskeligt hovmod, men at den også skulle afdække skaberværkets guddommelige plan." (s. 322)

MF-J udbygger yderligere sine synspunkter gennem gengivelsen og analysen af en række tryk, der i tidens karakteristiske symbolske stil afspejler tidsånden nok så pædagogisk som den overvældende ordrigdom, tidens filosoffer og teologer hengav sig til.

MF-Js værk forlener ham velfortjent med ph-d-graden. Den, der vil have et dybtgående kendskab til samspillet mellem religion og naturvidenskab i den nævnte periode, høster rige frugter ved læsningen af afhandlingen, men de mange navne og de mange forskellige nuancer inden for både filosofi og teologi stiller krav til læserens forhåndsindsigt; svigter den, og det

gjorde den ind imellem for undertegnede anmelder, som ellers kender perioden ret godt, kan skaden gøres god med et par opslag i diverse håndbøger.

Vanskelige sager er nu engang vanskelige, og selv om man må gribe til hjælpemidler, skal det ikke forstås som en kritik af forfatterens sprog. Bogen er trods en til tider direkte modproduktiv tegnsætning særdeles velskrevet.

Benito Scocozza

Erik Ulsig: Århusundersøgelsen – under Det nordiske Ødegårdsprojekt, samt Ødegårdene: En datering. Århus Universitets Forlag 2004, 125 s., 178 kr.

Det er sjældent, at dårlig samvittighed så eksplisit bliver anført som årsagen til en publikation, som det er tilfældet med denne bog. Erik Ulsig fremhæver selv, at udgivelsen af *Århusundersøgelsen* blandt andet skyldes dårlig samvittighed over, at han i begyndelsen af 1980'erne kastede arbejdet med undersøgelserne af Århussegnen indenfor *Det nordiske Ødegårdsprojekt* fra sig. Der er da også tale om en omarbejdet og udviklet version af Erik Ulsigs egen rapport *Den norske analyse* fra 1977, men bogen indeholder desuden en mindre afhandling om ødegårdenes datering, som er forfattet i 2002.

Bogens udgangspunkt er som nævnt ødegårdsprojektet, hvor interessen for ødegårde skyldes, at de er blevet set som synlige tegn på den agrare krise i senmiddelalderen. Læseren bliver da også præsenteret for både nedlagte gårde, reorganisering af bebyggelser og torpers forsvinden som følge af ødelæggelsen. Bogens fokus er imidlertid i langt højere grad den afgørende ændring i det danske agrarsamfund, der blev følgen af den senmiddelalderlige krise, og derfor handler undersøgelsen mere om strukturerne og ikke så meget om nedlagte bøndergårde.

Centralt for udpegningen af det geografiske undersøgelsesområde er overleveringen af Århus domkapitels jordebog fra ca. 1315, fordi den har en indholdsrig beskrivelse af de ejendomme, der hørte til de ti ældste kannikedømmers fællesbord, hvilket indskrænker undersøgelsesområdet til det af gejstlige institutioner dominerede Hasle Herred ved Århus suppleret med undersøgelser i et par nærliggende herreder. Metoden til at undersøge bebyggelsernes udvikling er retrogressiv, hvor matriklerne fra 1600-tallets slutning anvendes som udgangspunkt for identifikationen af tidligere tiders bondebrug.

Efter en kort introduktion til *Det nordiske Ødegårdsprojekt* og kildematerialet søger Ulsig at vise, at der var en høj grad af kontinuitet mellem både jordvurdering o. 1315 i form af bol-tal og mark guld vurdering, udsæd angivet i jordebogen og så agerarealerne 1683 – de sidste ses i forarbejderne til Christian 5's matrikel fra 1688. Ulsig ønsker hermed at vise, at Hasle Herred allerede i højmiddelalderen var en tæt opdyrket egn, og at der ikke skete større ændringer af det opdyrkede område eller i korndyrkningens omfang i en periode på mindst 350 år. Der er imidlertid store usikkerhedsmomenter i nogle af Ulsigs beregninger, og ved opgørelsen over det dyrkede areal o. 1315 antages både, at jordebogens udsædstal omregnet til tønder svarede til det dyrkede areal i tønnder land, og samtidigt forudsættes det, at der var tale om et to-vangsbrug, hvor kun halvdel af agerarealet dyrkedes årligt. For eksempel havde landsbyen Hinnerup (Grundfør S., V. Lisbjerg H.) ifølge jordebogen en udsæd på 3 mark korn, hvilket Ulsig antager er lig 108 tønder korn, da 1 ørt sættes til 1½ tønne korn (1 mark = 8 øre á 3 ørte). Var der tale om to-vangsbrug udgjorde det samlede opdyrkede areal dermed på 216 tønder land, hvilket Ulsig finder nogenlunde overensstemmende med det dyrkede areal i 1683 på 218 tønder. Ulsig er imidlertid selv fuldt ud klar over usikkerheden ved disse opgørelser over det dyrkede areal o. 1315 (s. 44 og 96), og for eksempel vil et dyrkningssystem i form af et tre-vangsbrug i 1315 da også kun give et agerareal på 162 tønder, men Ulsig har valgt ovennævnte metode, da han anser den for nemmest (s. 44).

Med udgangspunkt i kannikebordets jordebog viser Ulsig herefter, at der o. 1315 imidlertid var et meget anderledes landbrugssamfund med en ganske anderledes brugsstruktur end det, der kendes fra 1400-tallet og frem til 1600-tallet. Brugsstrukturen og godssystemet bestod da af store såkaldte brydegårde, som blev drevet ved hjælp af hoveriydende landboer, der selv kun dyrkede lidt jord. Landboernes hoveri var imidlertid begrænset, og de må derfor også have virket som en slags daglejere ved brydegårdene sammen med de såkaldte gårdsædere, der er at betragte som jordløse husmænd. Landgilden i dette system var relativ høj, da den svarede til udsæden og var især pålignet de store brydegårde, mens landboerne kun ydede små faste afgifter, og hele forudsætningen for at dette system kunne fungere, var derfor rigelig arbejdskraft til brydegårdene.

Mens Ulsig konstaterer kontinuitet i ressourceudnyttelsen mellem 1315 og slutningen af 1600-tallet, viser han, at der skete en voldsom reduktion i den landgilde, bønderne un-

der kannikernes fællesbord skulle yde mellem 1315 og 1427. Fra 1427 og frem til slutningen af 1600-tallet steg ydelserne kun en smule, men kom aldrig op på det højmiddelalderlige niveau, da den holdt sig til ca. 1/3 af udsæden, og der var dermed sket en kraftig ændring i forholdet mellem det dyrkede areal og bøndernes ydelse heraf. Ulsig tolker landgildefaldet som et resultat af den senmiddelalderlige krise, hvorunder der var sket en mindre nedgang i det dyrkede areal, men hvor der især var opstået mangel på arbejdskraft til at dyrke jorden, hvilket betød, at bønderne kunne presse landgilden ned under trussel om at søge til andre godser – Ulsig omtaler det senere ligefrem som en klassekamp (s. 116). At landgilden efter 1427 steg kan være et resultat af øget opdyrkning, men Ulsig ser det i højere grad som et udslag af godsejernes revanche overfor bønderne.

Foruden landgildefaldet viser Ulsig, at til trods for decideret ødelæggelse af gården, var Århus-egnen ikke specielt hårdt ramt af krisen, og perioden bar i højere grad præg af sammenlægninger af bebyggelser og omstruktureringer, hvor den indre strukturering i landsbyerne ændredes. Det tidligere godssystem brød sammen i anden halvdel af 1300-tallet, og brugsstrukturen var herefter ikke længere den store brydegård og små landbogarde, men derimod lige store fæstegårde. Som eksempel kan gives den allerede omtalte landsby Hinnerup, der i 1315 bestod af én brydegård med 72 tdr. udsæd og syv landbogarde med en samlet udsæd på 36 tønder (s. 52 f.). Omkring år 1600 bestod den lille landsby derimod af fire lige store gårde, der hver gav fem ørte korn i landgilde, og den ensartede brugsstørrelse genfindes også i matriklen fra 1688. Samlet betød udviklingen efter krisen da også færre brug, da en del forsvandt i forbindelse med nedlæggelsen af nogle små torper, mens andre forsvandt sammen med landbo-brugenes forsvinden, og endelig blev en række mindre selvejerbrug formentlig lagt ind under andre.

Ulsig viser, at ødegårde og landgildefaldet hænger sammen gennem manglen på arbejdskraft, der måske dermed udløste den afgørende ændring i det danske agrarsamfund, som sammenbruddet af det gamle godssystem med de store brydegårde og små landbogarde er udtryk for, selvom Ulsig påpeger, at det ikke vides med sikkerhed. Som tidligere nævnt indeholder bogen også den mindre afhandling *Ødegårdene: En datering*, hvori Ulsig søger at datere, hvornår ødegårdskrisen satte ind, og også her kæder han i høj grad ødegårdene, manglen på arbejdskraft og landgildefaldet sammen. Han søger at vise, at krisen først omkring år 1370 blev rigtig ubehagelig for jordejerner, hvilket er én genera-

tion efter den Sorte Død, og denne udlægning passer selvfølgelig godt til tesen om den manglende arbejdskrafts store rolle, da det er let at forestille sig, at især børn har lidt under de dårlige tider midt i århundredet.

Forfatteren anvender gennem hele bogen illustrative eksempler, så læseren blandt andet får indblik i den konkrete ødelæggelse af smålandsbyer, omstruktureringer af bebyggelser og i høj grad kommer til at forstå både jordebogen fra o. 1315, men også det landbrugssamfund, den afspejler. Bogen indeholder desuden en række illustrative figurer, der stort set alle er med til at understøtte tekstens indhold, hvilket desværre ikke gælder flere af de kort, som er blevet produceret til udgivelsen. For eksempel er stednavneangivelserne på figur 2, 3, 6 og 8 vanskelige at læse de steder, hvor de står oven i en af de administrative grænser, hvilket kunne være undgået ved enten at placere en hvid boks bag navnene eller lade dem være omkranset af en hvid kant. Figur 3 kunne i mine øjne være udeladt, da det ikke fremgår, at de påtrykte stednavne dækker over herreder, da kun sognegrænserne og ikke herredsgrænserne er vist – kun Tirstrupsgods benævnelse i kortets højre side leder læseren på sporet. På figur 8 over netop Tirstrup sogn er der heller ikke meget hjælp at hente for læseren til at forstå, at stregerne i den nordlige del af sognet dækker over en signatur, der markerer udstrækningen af den i illustrationsteksten nævnte mose. Endelig mangler alle ovennævnte kort almindeligt udstyr som retningen mod nord og angivelse af måleforhold eller målestok. Det havde på mange måder været svært at orientere sig, hvis ikke der i figur 5 var vist et udsnit over dele af undersøgelsesområdet taget fra Karl-Erik Frandsens (red.): *Atlas over Danmarks Administrative Inddeling efter 1600*.

Der er ingen tvivl om den høje kvalitet af bogens faglige indhold, og der er tale om en meget informationsmættet afhandling, hvor det ofte gælder om at holde tungen lige i munden for ikke at miste orienteringen, og det lærde udtryk ændres heller ikke af de indsatte tekstboks, som pædagogisk søger at forklare *forholdet mellem hartkorn og agerareal* (s. 16), *bolskifte* (s. 34) og *kornmål og landmål* (s. 43). For eksempel forudsættes det stadig, at læseren er bekendt med hartkornsberegninger i forbindelse med 1600-tallets matrikler, stuf-agre, driftssystemer og landgildens sammensætning.

Erik Ulsig har med *Århusundersøgelsen* understøttet den tolkning af den senmiddelalderlige krise, som han selv allerede har fremlagt i flere omgange, men viser i bogen tydeligt vigtigheden af også at inddrage lokale eksempler på udviklingen. Ulsig behøver ikke længere at

have dårlig samvittighed, og hans bog kan både ses som et velkomment supplement til de øvrige afhandlinger fra *Ødegårdsprojektet* og anbefales som en god introduktion til den læser, der ønsker af få indsigt i højmiddelalderens agrare brugsstruktur og sammenbruddet af denne.

Adam Tybjerg Schacke

Svend Sørensen, Flemming Skipper, Kristian J. Kristensen: Thy i bevægelse. Idrætsliv i 100 år. Museet for Thy og Vester Hanherred 2004, 440 s., 298 kr.

Thy i bevægelse er kronen på værket i et idræts-historisk projekt, der startede i 1999 med ud-sendelse af spørgeskemaer til samtlige idræts-foreninger i Thy og Vester Hanherred, efterføl-gende indsamling af historisk og dokumenta-risk materiale, derpå formidlet i udstillingen *Idrætsliv i Thy* i 2003, som gav yderligere ma-teriale, alt – tør man tro – nu koncentreret og udgivet i *Thy i bevægelse* af Svend Sørensen, Flemming Skipper og Kristian J. Kristensen; en 440 sider tættrykt bog i stort format. Bogen er stort set fri for korrekturfejl, men en markant har sneget sig ind på titelarket, hvor "*Kristian*" er blevet til "*Krisitan*".

I bogens forord (s. 7) anføres ganske vist, at *Thy i bevægelse* ikke er et leksikon, men det er vist lige før. Bogen indeholder et væld af op-lysninger om idræts- og sportsfolk, ledere og organisationsfolk, klubber, klubhuse, idræts-anlæg m.m.. Indgang til disse, når bortses fra indholdsfortegnelsen, er seks sider registre, der imidlertid ikke er fuldt dækkende, mens bo-gen overordnet er struktureret tematisk efter sportsgren, udstyr, organisering, økonomi m.v. Ved hovedparten af kapitlerne søges den lokale og regionale idræts historie placeret i forhold til den generelle idræts historie ved hjælp af kort-fattede inserater, der fortæller om denne eller hin idrætsgrens opkomst og udvikling. Dette udmærkede princip forlades imidlertid visse steder (f.eks. s. 333, 359, 371), uden at læseren bliver klar over, hvorfor princippet brydes. Men uanset inserat eller ej, bevæger man sig meget hurtigt ned i den Thy'ske idrætsverden, ofte på mikroniveau, hvor det nok kan være vanskeligt fortsat at mobilisere interesse hos den alminde-lige læser, men næppe hos den lokale.

Thy i bevægelse glimrer ved at behandle så-vel det sportslige som det sociale liv i idræts-klubberne, ved en umådelig detaljerighed, og ved indgående at behandle så mange aspekter af idræts historien i Thy og Vesterhanherred. Derfor er det en skam, at bogen ikke er forsy-

net med fortegnelser over anvendt litteratur og materiale; dette er kun sporadisk anført i brød-teksten og lader sig ikke søge systematisk via registrene, skønt dette hævdes (s. 434), hvil-ke begrænser bogens anvendelighed som ud-gangspunkt for videre studier, og desuden gør det vanskeligt at efterprøve bogens oplysninger. Fremstilling af samlede fortegnelser over an-vendt litteratur og kildemateriale burde have været en overkommelig opgave, ikke mindst i lyset af det imponerende arbejde der i øvrigt er lagt i bogen.

Bogens detaljerighed bør sikre den et stort og velfortjent publikum i Thy og Vesterhanher-red. Den læser, der ikke har tilknytning til egen, vil nok foretrække at læse bogen stykke-vis, om det emne, den sportsgren, lokalitet eller periode der har den enkeltes særlige interesse. Også i den sammenhæng har *Thy i bevægelse* noget at byde på.

Henrik Gjøde Nielsen

Frederik Stjernfelt, m.fl. (red): Fejder. Studier i stridens anatomi i det intellek-tuelle liv. Museum Tusulanums Forlag 2004, 371 s., 298 kr.

Selvom man på bagsiden af udgivelsen kan læse at "*Denne bog skildrer fejdens historie fra antikken til i dag*", er publikationen først og frem-mest et festskrift. Det er tilegnet Peter Madsen, som er professor i litteraturvidenskab på Kø-benhavns Universitet.

Festskriftet er en vanskelig genre. Det ender som regel med at blive et sammensurium af ar-tikler, hvor eneste fællesnævner er forfatternes relation til den person, som festskriftet hylder. Det er sandsynligvis for at undgå en sådan fald-grube, at redaktørerne har valgt et gennemgå-ende tema for artiklerne.

Fejden spiller en central rolle i det intellektu-elle liv, og derfor er bogens tema basalt interes-sant for en, der er universitetsuddannet. Des-værre bliver begrebet defineret i absolut bredeste forstand: "*De [indlæg i fejder] samler sig i kunstnergrupper, i skoledannelser, i netværker af inspirationer, i valgslægtskaber, i pressions-grupper. Med de samler sig også i faderopgør, i konfrontationer, i polemikker, i den afstandtagen fra modstandere, der er en central motor i dan-nelsen af et kohærent eget standpunkt*" (s.10).

Dermed er ordet givet frit og det er ærger-ligt. Ifølge redaktørernes forord er fejdens tema nemlig kampen om synspunkter i en debat. Den amerikanske sociolog Randall Collins hævder, at der kun er plads til 5-6 afgørende synspun-ter i debattens opmærksomhedscentrum, hvor-

til redaktørerne tilføjer: "Ophører et sådant opmærksomhedsfelt med at pointere og opstemme energier; kan der være nok så mange uenigheder, der blot drukner i almindelig informationsstrøm og uopmærksomhed" (s. 11). Når redaktørerne tillader, at begrebet defineres så bredt, forsvinder bogens kerne, og temaet drukner i de godt 30 artikler, hvoraf hovedparten ikke engang reflekterer særlig meget over deres emne.

Jørgen Dines Johansen gennemgår f.eks. Platons angreb på digtekunsten. Det er ganske rigtigt et indlæg i en intellektuel debat, men at præsentere det som en fejde er nærmest som at se en fodboldkamp med kun ét hold på banen. Peter Kirkegårds beskrivelse af F. J. Turners frontierbegreb og dets brug i cowboyfilm er underholdende, men har strengt taget intet med fejder at gøre, udover den korte omtale af uenigheden mellem historikeren Turner og politikeren T. Roosevelt.

Sådan er det generelt med hovedparten af artiklerne. Det er umuligt at få en klar definition af, hvad fejder dækker over, og hvad der gør begrebet anvendeligt som analytisk redskab. Med Karen Sybergs artikel *Kampen om æblet* er fejden reduceret til stort set ingenting, og sammen med Cecilie Løveids *Amalie Skram movie* fremstår udgivelsen som et klassisk dif-fust festskrift, uden nogen form for overordnet tema.

Når det er sagt, skal især David Scott Kastans artikel om Richard Grafton og John Stows rivalisering i 1600-tallets England og Göran Dahls *Fejder om Wissenssoziologie i Weimar-Tyskland* fremhæves som særligt vellykkede. De bidrager til en forståelse af, at der er forskel på fejder og almindelige meningsudvekslinger.

I bogen lider fejde-begrebet samme skæbne som også er overgået begreber som paradigme og diaspora. Definitionen på begreberne er blevet udvidet til at omfatte nærmest alt, og derved mister de deres specifikke betydning og brugsværdi.

Begrebet fejde bør nok forbeholdes akademiske konfrontationer, som hæver sig op over diskussionsniveauet, som f.eks. den i historikerkredse kendte historikerfejde mellem Erik Arup og Wilhelm la Cour i 1930'erne eller de senere års polemik omkring Bjørn Lomborg. Ud over den faglige uenighed skal parterne nemlig angribe modpartens integritet, faglige kompetence eller andet af mere alvorlig karakter.

Søren Mentz

Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen (red.): *Den kolde krig på hjemmefronten*. Syddansk Universitetsforlag 2004, 264 s., 225 kr.

Den kolde krig på hjemmefronten er en antologi om den kolde krig i Danmark redigeret af to lektorer – Klaus Petersen og Nils Arne Sørensen – fra Syddansk Universitet, men altovervejende forfattet af historiestuderende fra samme universitet. Frem for den højspændte sikkerhedspolitik er det er den kolde krigs 'bløde sider' og dens effekter på hverdagslivet i Danmark, der interesserer redaktørerne. Ideen er, at den kolde krig ikke bare var en storpolitisk konflikt, men "en konflikt mellem forskellige politiske og økonomiske systemer og mellem forskellige værdier", hvorved den kolde krigs logik – i samtiden kom til at fungere "som en prisme som samfundslivet i bred forstand blev set og forstået igennem" (s. 8).

Som redaktørerne nævner, er en sådan forestilling om den kolde krigs strukturerende virkning ikke ny, men hidtidigt har den – ifølge redaktørerne – ikke været tilstrækkeligt empirisk underbygget. Antologien skal således ses som et forsøg på at råde bod for dette, selvom det i høj grad kan diskuteres, hvorvidt antologiens forfattere rent faktisk kan honorere redaktørernes fine hensigter.

I løbet af antologiens 17 bidrag bliver man præsenteret for en lang række forskellige emner lige fra rock'n'roll's indtog i Danmark i 1957 til de borgerlige ungdomsorganisationers reaktioner på Sovjetunionens invasion af Afghanistan. Hvor antologiens emner er meget forskellige i deres genstandsområder, er hovedparten af antologiens bidrag fælles om deres interesse i den kolde krigs indflydelse på den offentlige meningsdannelse. Således fokuseres der på den kolde krigs betydning for hvorledes der – i bredeste forstand – blev talt om tingene, og hvorledes denne 'talen' må forstås som 'reguleret' af den kolde krigs logik. Det er hovedsageligt diskurserne – som de kommer til udtryk i dagspressen – der undersøges: f.eks. hvorledes der blev skrevet om Mccarthyismen, Vietnamkrigen, rock'n'roll'en eller fodboldlandskampene mellem Danmark og Sovjetunionen. Men også pjecer fra DKP og det danske forsvar samt enkelte danske fim fra perioden bliver undersøgt ud fra dette 'diskursanalytiske' perspektiv.

Selvom ambition er ædel: at fortælle den kolde krigs kulturhistorie – at vise det store i det små, synes det netop at være det anliggende, som antologien formår dårligst. På den ene side har de fleste bidragsydere valgt at fokusere på højt politiserede emner, såsom boykotdebatten

op til afholdelsen af OL i Moskva i 1980 samt dækningen af Vietnamkrigen, hvorfor det ikke kan overraske, at den kolde krig i netop disse højt politiserede situationer spillede en rolle. På den anden side viser det sig, at der hvor forfatterne tager fat på hverdagslivet, såsom rockens modtagelse i Danmark, dansk filmproduktion samt DKP og Socialdemokratiets kamp om 'arbejdernes sjæle', synes den kolde krig ikke at være den analytisk mest frugtbare forståelsesramme. Kampen på arbejdspladserne var således ikke et specielt koldkrigsfænomen, og attituden overfor rocken relateres – ifølge en bidragsyder – bedst til *"befrielsen ambivalente respekt og frygt [for] ungdommen"* (s. 91).

Hvis det var en kulturhistorisk skildring af den kolde krig der var ambitionen – som der lægges op til i den appetitvækkende indledning – så havde det måske været mere interessant (og analytisk relevant) at analysere, hvorledes den kolde krig og den bipolare logik prægede tidens hverdagsliv, såsom madvaner, mode, kulturforbrug (hvilke musik man hørte, film man så osv.), fritidsaktiviteter, sexvaner, design og arkitektur, litteratur og religion med meget mere. Med andre ord, at få vist, hvorledes det sociale og kulturelle liv i praksis var sammenvævet med eller struktureret af den kolde krigs logik.

Et andet væsentligt problem er den historiske metode og i særlig grad det manglende videnskabelige fundament for centrale argumenter og konklusioner. Et gennemgående problem i flere af antologiens bidrag er således et svagt kildemateriale. Per Jensen prøver således i sit bidrag *'Den ekstraordinære situation' – den danske reaktion på boykotten af OL i 1980* at slutte sig til motiver og rationaler hos aktørerne i den politiske beslutningsproces ud fra avis- og tidskriftartikler, hvilket naturligvis indebærer, at Per Jensen i sine konklusioner må tage så mange forbehold, at bidragets udsigelseskraft bliver uhyre begrænset. Anja Nymand Hansens artikel *Fri af bjørnens kløer. SF om Sovjetunionen 1959-68* aktualiserer igen spørgsmålet om, hvor få og hvilke offentlige skrivelser der kan bruges som indikator for et helt partis holdning.

Ligeledes synes der også sine steder at være en tendens til ukritisk og ureflekteret at antage, at skrivelser i den skrevne presse repræsenterer den partipolitiske diskurs.

Tilsvarende lider flere af bidragene af overgeneraliseringer og tendentiøse simplificeringer. At kalde SF's forhåbning til det sovjetiske samfunds udviklingsmuligheder for en tro på, at *"Sovjet kunne blive et socialistisk eldorado"* (s. 158) synes at være en urimelig overfladisk betragtning. Endnu mere problematisk er det, når Jørgen Engsig Bro, uden et kildefundament, anfører, at *"danskerne i almindelighed ikke in-*

teresserer sig for sikkerhedspolitik og forsvar [åbenbart i almindelighed, men vist i særlig grad omkring 1974]" (s.212). Og bedre bliver det ikke i karakteristikken af Danmarks Radio der, ifølge Engsig Bro, omkring 1965 *"næsten ikke bragte saglig orientering om sikkerhedspolitikken"* (s.214). Muligvis korrekt, men uden kildebelæg er sådanne udsagn i bedste fald uunderbygget viden og i værste fald løse påstande.

Som antydet er et gennemgående problem i antologien manglende litteraturhenvisninger og mangelfulde bibliografier. Gang på gang leder man forgæves efter kilderne til centrale afsnit, og hvor henvisningerne findes, er de enkelte steder ufuldstændige og upræcise.

En tredje anke er sproget og fremstillingsformen. Selvom der givetvis er arbejdet meget med artiklerne, er de både sprogligt kluntede og en smule studentikose, hvorfor deres sande natur som universitetsopgaver desværre alt for ofte skinner igennem. I enkelte bidrag er der også en tendens til at man forveksler 'frisk sprog' og sproglige klicheer med god formidling. I Klaus Petersens beretning om Urban Hansen undrer man sig over, hvad forfatteren har tænkt, da han skrev, at Urban Hansen *"slog sine folder"* i borgerrepræsentationen (s.42).

Egentlig bør man ikke klandre hovedparten af bogens bidragsydere, at de endnu ikke magter historieforskningens og -skrivningens svære kunst al den stund, at de som studerende stadig er i en læringsproces. Derfor undres man også over, at redaktørerne (og de studerendes vejledere) ikke har set det som deres pligt at gøre mere for at sikre et højt fagligt indhold og et bedre formidlingsmæssigt niveau. At bidragene oprindeligt har været gode eksamensopgaver virker sandsynligt, men springet fra den gode opgave til den gode artikel er altså længere og sværere, end hovedparten af de studerende har evnet. Alle bidrag er selvfølgelig ikke lige ringe, Morten Bendix Andersens bidrag om Ungarnshjælpen er et af de bedre, men man tænker, at redaktørerne i altovervejende grad har gjort forfatterne en bjørnetjeneste ved at lade bogen gå i trykken i dens nuværende form.

Rune Holst Scherg

Kirsten Lindberg: *Fra Barok til Biedermeier. By og borger i København*. Tegnestuen Tilia Montana 2004, 348 sider, 350 kr.

På grund af adskillige brande i det 18. århundrede ændrede København drastisk udseende i perioden 1728-1825 og blev en mere nutidig by. Barok og levn fra middelalderen forsvandt, og

ud af askedyngerne kom det som vi i dag be-
træger som det gamle København. I flere en-
keltstudier er forandringerne blevet beskrevet
tidligere, men arkitekt og dr. phil. Kirsten Lind-
berg er dykket i arkiverne og giver et opdateret
og revideret billede af hovedstadens arkitektur
og dens borgere. Det er hidtil blevet skrevet, at
København først og fremmest ændrede udseen-
de som følge af brandene, men Lindberg argu-
menterer overbevisende for, at forandringerne
var forløbet langsomt og de såkaldte ildebrands-
huse, der blev bygget i stort antal efter 1728,
allerede var dukket op i 1680'erne. Det samme
gjorde sig til dels gældende med de nyklassici-
stiske bygninger, som var blevet introduceret
inden branden i 1795. Forfatteren er en betyde-
lig *connaissance* af Københavns bygningshisto-
rie med adskillige værker om hovedstaden på
CV'et; blandt andet hendes mammutdisputats
*Sirenernes Stad København. By- og bygningshi-
storie før 1728*, bd. I-III (1996). I den nærvæ-
rende bog tager Lindberg tråden op og skriver
om hovedstadens bygningshistorie 1728-1825.
Men læseren får mere end blot en trivial gen-
nemgang af arkitekturhistorien.

Bogen er inddelt i to dele: De fire første ka-
pitler er en kronologisk gennemgang med vægt
på ændringerne i arkitekturen, hvor udgangs-
punktet i første kapitel er genopbygningen ef-
ter den store brand 1728, og ender i 1737. Bran-
den var en katastrofe for hovedstaden med i
alt 1670 ødelagte ejendomme og omtrent 4000
hjemløse familier. Lindberg beskriver detalje-
ret byens meget hurtige genopbygning; allerede
i 1733 stod 2000 nye huse færdige. Andet ka-
pitel dækker 1737-1795, hvor København igen
blev ramt af en stor brand. Genopbygningen ef-
ter branden 1795 bliver behandlet i det efterføl-
gende kapitel, som slutter med englændernes
bombardement af byen i 1807. Fjerde kapitel
fører læseren sikkert frem til tærskelen af bie-
dermeiertiden 1825. I alle fire kapitler får man
indblik i alt, som har at gøre med byens
genopbygning og udvidelse: Det vil sige lovgiv-
ning, regeringens ønsker, bygningsmode og tek-
sten bliver fint varieret med flashbacks til dati-
dens kritikere, som jo selvfølgelig også fandtes
dengang. Der var flere som brokkede sig i blade-
ne om bygningernes udseende. Særligt de "*mod-
bydelige og for øjnene skadelige*" hvide huse fra
1760'erne var skrækkelige for visse folk.

Bogens 2. del og fire følgende kapitler er helli-
get fire familieskæbner, der alle tilhørte den bed-
restillede del af byens borgere: Tobaksfabrikant
Roslin (1726-1800), muremester Brandemann
(1736-1803), brygger Lindam (1734-1801) og vaj-
senhusforstander Frost (1766-1825). Kapitlerne
er altså væsensforskellige fra de forrige; nu hører
vi om menneskers færden i byen og ikke mindst

deres liv. Vi hører naturligvis først og fremmest
om deres boligforhold, men teksten krydres med
informationer om, hvorledes man driver erhverv
i den undersøgte periode og hvordan livet for-
mede sig for byens bedsteborgere. Fælles for alle
fire familier er, at de blev begravet på Assistens
Kirkegården og sidste kapitel tager os en tur der
til. Baggrunden for de fire skildringer tager for
øvrigt sit udgangspunkt i gravmonumenterne,
idet Lindberg har udført undersøgelser som his-
torisk-arkivalisk konsulent for Københavns Kir-
kegårde – netop for at spore de, indtil nu, ukend-
te skjæbner bag monumenterne.

Alle 9 kapitler er udstyret med noter efter
hvert kapitel. Bogen er udstyret med hele fire re-
gistre og tusind tak for det! I noterne bliver det
tydeligt, hvilket stort arbejde, som danner bag-
grund for bogen. Lindberg har anvendt alle nød-
vendige kilder, som der bliver ivrigt citeret fra lø-
bende gennem bogen. Med i de kilder ligger dog
også bogens største svaghed: Lindberg har haft
det morsomt i arkiverne og bibliotekerne med at
finde materiale, men det har betydet, at det sine
steder har været vanskeligt at begrænse videregi-
velsen af informationerne. Eksempelvis bliver de
fire familiers personalhistorier forgrenet en tand
for meget, og det får dermed karakter af simple
opremsninger uden særlig nytteværdi. Bogen som
helhed bliver for berettende og for lidt analyse-
rende. Der forekommer faktuelle fejl: Der står på
side 106, at statsmanden Ove Høegh-Guldberg
havde stillet krav om optagelse af medlemmer i
Norske Selskab i 1785. På det tidspunkt sad han
som amtmænd i Århus efter sin deroute i 1784.
Samme Guldberg får titlen "*kabinetsekretær*" i
det ellers glimrende register. Han nåede trods alt
lige at blive statsminister. Gerhard Schønning
bliver omtalt som den "*senere historieskriver*" i
1772 (s. 105). I 1772 havde han for længst slået
sit navn fast som en af rigets bedste og mest be-
læste historikere. Lindberg skriver ind imellem
lidt for ivrigt. Man læser blandt andet, at det Nor-
ske Selskab var sagnomspundet, men hvorfor det
var det, hører man ikke noget om. Der er en ord-
liste, hvor der ikke er forklaret ordet *multumer*.
Direkte sjusket er det dog, at det niende kapitel
er blevet til "*kapitel X*" i indholdsfortegnelsen. Og
sådan er der flere andre småting, der dog ikke
skal røre ved, at der er tale om en velskrevet og
velillustreret bog, som denne anmelder benytter
næste gang den står på byvandring. Lindbergs
skitserede ønske om, at bogen vil appellere til folk
udenfor den snævre flok, som beskæftiger sig med
arkitekturhistorie, lykkes til fulde, hvis man ser
bort fra ønsket om lidt mere analyse fra den kræ-
ne historiker. Særligt vellykket er kapitlerne om
de fire familieskæbner, som levendegør både byen
og beretningen.

Claus Mechlenborg

Medvirkende ved dette nummer

Jakob Danneskiold-Samsøe, f. 1968, fil.dr. (Lund).

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Tyge Krogh, f. 1954, dr.phil, seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Claus Mechlenborg, f. 1971, cand.mag.

Signe Mellemsgaard, f. 1964, ph.d., lektor ved Institut for Europæisk Etnologi.

Søren Mentz, f. 1967, ph.d., museumsinspektør.

Per Grau Møller, f. 1955, lic.phil., lektor i kulturhistorisk kartografi ved Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Adam Tybjerg Schacke, f. 1974, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur- og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet.

Rune Holst Scherg, f. 1974, cand.mag., ansat ved Kriminalforsorgen.

Benito Scocozza, f. 1935, cand.phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Morten Stenak, f. 1971, ph.d., kulturmiljømedarbejder i Vejle Amt.

Mette Ladegaard Thøgersen, f. 1975, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse ved Syddansk Universitet i Odense.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen.

En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke længere end 10 sider (A4-sider á 3.800 enheder).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den litteratur og kildematerialer.

Artiklerne skal forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder, lysbilleder, eller elektronisk med en tilstrækkelig opløsning; og i såvel sort/hvid som farve.

Artikler og debatindlæg bedes indledt med en manchete på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages tillige af en kort *præsentation af forfatteren* med angivelse af fødeår, titel og evt. ansættelse. Her kan desuden anføres enkelte relevante værker af forfatteren

Indhold

- Jakob Danneskiold-Samsøe: Patron og klient i 1600-tallets Europa..... 163
Per Grau Møller, Morten Stenak og Mette Ladegaard Thøgersen: Kulturmiljøregistrering – i praksis.. 192

Interview

- En god historie.
Samtale med Tyge Krogh 221

Anmeldelser

- Inge Adriansen og Palle O. Christiansen (red.): Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk. Festskrift til Bjarne Stoklund (Signe Mellemgaard)..... 232
Morten Fink-Jensen: Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636

- (Benito Scocozza)..... 233
Erik Ulsig: Århusundersøgelsen – under Det nordiske Ødegårdsprojekt; samt, Ødegårdene: En daterin (Adam Tybjerg Schacke)..... 234
Svend Sørensen, Flemming Skipper, Kristian J. Kristensen: Thy i bevægelse. Idrætsliv i 100 år (Henrik Gjøde Nielsen)..... 236
Frederik Stjernfelt, m.fl. (red.): Fejder. Studier i stridens anatomi i det intellektuelle liv (Søren Mentz)..... 236
Klaus Petersen & Nils Arne Sørensen (red.): Den kolde krig på hjemmefronten (Rune Holst Scherg)..... 237
Kirsten Lindberg: Fra Barok til Biedermeier. By og borger i København (Claus Mechlenborg)..... 238
Medvirkende ved dette nummer 240